

84(5кар)
Г Е 82

Гүлайша
ЕСЕМУРАТОВА

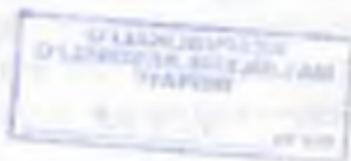
Жийрен

Jiyren

8413/1
Г Е - 82

Гүлайша ЕСЕМУРАТОВА

ЖИЙРЕН

НӨКИС
«БИЛИМ»
2019

УОК 821.512.121-31
КБК Қар 5
Е 82

Г.Есемуратова. Жийрен. Нөкіс. «Билим»
баспасы, 2018. 136 бет.

УОК 821.512.121-31
КБК Қар 5
Е 82

ЖИЙРЕН

Қарақалпақстан халық жазыушысы Гүлайша Есемуратова-ның «Жийрен» атлы повестиниң жазылғанына отыз жылдан аслам уақыт болды.

Урыс жылларындағы ауыл адамларының басынан кеширген ауыр турмысы, сүйген қызының хәм опадар достай садық Жийренниң ифесине болған онадарлығы сондай иссим хәм қызыклы сюжетлер менен берилген, оны бир оқыған адам арадан уақыт отиун менен тақирар оқыудан жалықпайды.

Қитти бир неше мәрте қайта басылуға миясар болған оғада қунлы шығарма.

ISBN 978-9943-4451-9-2

© Г. Есемуратова, 2019.
© «Билим» баспасы, 2019.

TIP

ЖИЙРЕН

«Торт туягың ақ сийнеме басылғай!»

(«Алпамыс» дәстанынан)

Мен соңғы сапары төркиниме, үйге кирип келгенимде көптен төсек тартып ауырып жатырған апам бурынғыдан әдеуір төменлепти. Мен болсам, апам мени «сағынғанынан шақырған ғой» деп ханнан хабарсыз келип қаулыққанымнан қайта-қайта:

—Апа, мен келдим ғой! Саған не болды?—дей бериппен. Апам болса маған жууап кайтарыудың орнына әстен дем алады, ийеги кемсеңлеп жылауға мейилленди, бірақ, анық жылай алмайды. Арадан әллен уақыт өтиу менен және:

—Апа, мен келдим ғой, саған не болды? Не айтсаң?—дедим. Апам бул хабарласқанымда өзін сергегірек сезип, көзин шайдай ашты хәм:

—Хе..е... Қелдің бе қулыным? Өзим де сениң келетуғыныңды билип атыр едим,—деди мени анық көре алмай тигилип. Апамның бурынғы бота көзлери, тебендей дөкилген кирпичклериниң арасынан гиртийип зорға ашылды. Ол маған бираз тигилип турды да:

—Қау, сен екенсең ғой, шырағым. Дауысларың Турдымуратжанымды еслетти ғой. Сирә ол да келип қалар, мениң менен ырзаласпай ма акыры!—деп камсығып жүзин арман бурды.

Бурын айдың аманлығында келгенлеримде Турдымурат ағама қақ ерик, жийде, қарынға тыққан сары май, тораққа шекем пай қойыппан. Егер, мен өлип қалсам сизлер өз қолыңыз бенен мен болып жегизиң,

мынаў өзиниң көрпе-төсеги, дастығы, өз қолымнан тиккен кийимлерим деп аманатын тапсырып, баласына айтатуғын сөзлерине шекем «айтың, айтың», — деп зинхарлап отыратуғын апам, хәзир де еки ийнинен дем алып отырса да баласына гизнеп жүрген буйым-ларын, сөзлерин тынбай айтып атыр.

— Шырағым, егер Турдымуратжанымды көрер күнлер болағоймаса «апам сени күте-күте димары қурып, сен хәққындағы ойларын, сағынышын, мақсетлерин өзи менен қоса қәбирине алып кетти», — дегейсең! Меннен дуўай-дуўай сәлем айт! Оны қориў маған несип етпеди, ендиги жағында көриў сизлерге буйырғай! Сизлердиң көрестуғыныңызға ийманым кәмил. Сөзсиз, көресиз! «Тойдан кеткен— тойға келеди» дейтуғын еди. Ол кишкенениң қыз алған тойынан кетти ғой шырағым, алтыным келеди, келеди! Өзим болып, бауырыңызға басып, өткир көзлеринен, күлип турған ысық жүзлеринен, мамық қолларынан, жипек пашларынан сыйпап, қайта қайта сүйгейсиз! Турдымуратым ушын мениң сизлерге қалдырған усы аманатым, умытпаң! Умытпаң! — деп еже-леп, жалынып атыр, жалынып атыр. Және сөзлерин бөлип-бөлип, ентигип, тынбай Турдымурат ағамды айта бс-реди, айта береди.

— Ана, сен не деп отырсаң, Турдымурат ағамды умытады деген не өзи? Әреби жийрен атына минип, тойларда ылақ тартысын, үстинде дуўтар шертип туратуғынларына шекем есимде тур. Умытады дегенди қайдан тауып отырсаң? Бәлким, өзиң де көрерсең! Қайдағыны айтпаса!

— Әй, қәйдем билейин, шырағым. Турдымуратым урысқа кеткен ўақытта сен кишилеў едің. Сон-соң, умытты ма дегеним ғой!

—Басқа умытса да мен умытқаным жоқ, умытпайман да! Инанбасаң сондағы уақыялардың бәрин-бәрин айтып берейин бе?

—Қәне, айтса шырағым, улым хаққында өлгенше еситсем жалықпайман,—деп апам тынығып тыңламақшы болып әстен көзин жумды.

Апам Турдымурат ағам хаққында қанша айтсам, тыңлауға сонша қуштар. Мен апамның ықласына бола көргенлеримди ақырынлап баслай бердим.

* * *

Мен мектепке баратуғын жылы Турдымурат ағам маған күннен бұрын түр қәлем, сүүрет салатуғын дәптер, кітаптар әкеліп қойды. Мектепке хә деп кәдем таслаған күннен бастап мени өзи жетелеп апарып-әкеліуді үрдиске айландырды. Ал Жийрен атына сайлап от орыуды үйретті. Дәслепки күнлери отқа қосып шунатайымды орып алғанымда қысынғанына шекем умытқаным жоқ.

—Апа, сен билесең бе? Алмагүл кишемнің келиншек болып түскен күнлери, жайдың төбесіндеги қарлығаштың уясы дастурханға түсіп кеткенде, Базар шешемнің ауызқабағын қақ бөліп жартысын уяның орнына еринбей байлап, палапанларын бийхазар услап, ишине салып қойды-ау. Сонда Базар шешем ауызқабағына қыйналып, шыжа-пыжа болғанда Турдымурат ағам хеш нәрсе билмегендей күліп отырғанын айтпайсаң-ау. Сол уядан қанша қарлығаштың палапаны жетилди хәм ауызқабақ уяның жай қулағанша турғаны есінде ме?

—Жау сениң бийхазарлығыңды не қылсын. Периштедей шырағымды оқ атыуға мәжбүрледи ғой, ширкинлер, — деп апам, сыбырланып гүрсинди.

— Турдымурат ағам сол күнлердің бирінде жанағы өзің айтқан кишкене ағамның қыз алған тойына келип көп уйқылады. Сен балаңның көп уйқылағанынан қауіпсинип:

— Сory қайнаған балам-ау, тойдың қызығына машқы етип, өлгениңди билмей таң атқанша отыра берип не бар еди? Хәзирги жаслардың отырыспасының изи үзилмей, сөйлесе сөзи питпейтуғын бәлеси бар екен. Уақ-шаққа олардың сирә мийри канбас, — деп гүбирлениуің менен шырт уйқыда жатырған Турдымурат ағамның маңлайына алақаныңды басып дем алысын тыңлап, кеуилиң жай тапты. Мен болсам, усы апам бизлер көп уйқыласақ та қорқады, уйқыламасақ баз баяғы дөгерегимизде шыр гүбелек айланады. Арқайын отыра бергенде не қылады екен, бийшара, деймен ишимнен.

Ал, кишем:

— Ене, қой мырзағаға селтен берме, уйқыласын. Тойдың қызығының бәрин бизиң мырзаға менен Акжигит баслады. Ауылымыздың сейдини өзим деп көкирегине урып жүрген бираз жигитлер булардың жанында пәжмүрдеси шығып басылып қалды. Шериушиниң жигитлериңиң үстинен нама алғанда олар арланып, булардың үстинен олар нама алып, болды бир баса-бас тамаша. Өзиң болғанда да, айыпшы қисидей отырыспаның ярым белинен сууырылып шығып кете алмайсаң. Кейнинен қызларға орамал, шайнек жиберіу басланып кетти ме де, қудайа бергейсең. Қызлардың көзлери жаудырасып, қашан маған кесе тутар екен, нәзери қашан аударылады, деген үмит пенен бизиң мырзағаға қылғынып телмирди де отырды. Мен нақыр мырзағаға мына қызлардың көзи тиймесе болар еди, деп жаным қалмай баратыр.

Ошнан сайын тигиледи. Биҙиң мырзаға да өнерли-ау, дууҫтарын қолына алып гүмбирлетип сазды урып жиберип еди, дууҫтар дегенди сөйлетип жиберди. Ал Ақжигиттиң қосық айтыуы өз алдына ғой. Оның дууысының шыққышын айтса, сымбатын айтса! Қатра отырған қыз-жигитлер уйып қалды ғой. Екеуи дууылымыздың гүли, гүли. Екеуи де әйтеуір бәле-мәтерден аман жүргей, — деп отырыспаның қызығын тек қәйнисине байланыстырып келип мақтанды кишем. Сонда сен:

— Қойшы, келин-әй, өзиңнің қәйнің болған соң өзиңе ай көрингенди-дә! Жигиттин барлығы жигит-дә, — деп балаңды мақтағанға ишиңнен қууансаң да, сыртыңа билдирғиң келмеді.

— Сол қызлар шайнегине бир нәрсе тамызып жибермеді ме екен? Буның жатысы узап кетти ғой, атызға кеткенлер түсликке киятыр, — деп сыртқа шығып кеттиң.

Соның арасында Толыбай ағам албырақлап кирип келди де, уйқылап атырған Турдымурат ағамның жағасынан ушлап жоқары тартып жулқылады: — Қасқан, мынау қаннан хабарсыз еле уйқылап атыр ғой. Бәре-келла, Турдымурат! Хә Турдымурат! Көкирегинде жаңның болса көзиңди аш! Урыс! — деп бақырды.

Буны еситкен кишем:

— «Жығылған гүреске тоймайды» — деген ырас қусайды-ау. Усы шериушиниң жигитлери-ақ урысқысы келеди де тура ма?! Шаршамай ма екен сирә, — деп тоңқылдалды өз ауанына үйде жүрип.

— Мушласамыз ба я сөз бенен бе? Сениң қәлегениң Төке, — деп Турдымурат ағам уйқысын аша алмай манаусырап, дастыққа қайтадан бойын таслады. Оның ойы еле кешеги отырыспада.

— Турдымурат! Не деп атырсаң? Көзинди аш! Қандай мушласыу! Есиң ауысқаннан аман ба? Муш пенен ис питпейди! Атысыу! Урыс деймен, урыс!!! Германия бизге басып кирипти!!! Фашистлер урыс ашыпты!!!

— Не?! Не дейсең! — Турдымурат ағам тап уйқыламағандай орнынан атылып турып, көйлегин үйден шығып баратырып шала-пула мойнына тартты. Бара Жийренге ер салды. Апам да, ешейінде не болса соған әңгеме қосып жүретуғын кишем де турған жерінде аузын ашыуы менен қатып тур.

Турдымурат ағам менен Толыбай ағам болса алды-артына қарамай мектепке қарай қуйынлатып өтө кетти. Ауылдың арасы кәпелимде улы-қыйқыу, ала-топалаң болды да қалды. Әсиресе, балалары әскерликте жүрген аналар анау үй менен мынау үйдің арасында фашистлерге нәлет айтыу менен зыр жууырды.

Кеңсе де, мектеп те бизің үйдің қубласында болып, арқамызға жайылып қонған халықтың бәри жайымыздың тырнағын басып өтеди. Олар бүгін, әл-ле қашан тарқап кетсе де, оқыушылар да колхоздың кеңсесине қарай шубырып баратыр. Бизің кишем, атам, апам, ағамлардың да есикти қаусырыуға халы жоқ, бири-бирине қарамай, жууырысып жолдағыларға илести. Буны көрген ауыл балалары шыдай ма, кими қызық көріп, кими бир бәленің болғанын сезіп, үлкенлердің изинен жууырыстық. Сизлер болсаңыз:

— Үйде қалың, сизлер неге түсинесіз, — деп кейін қарай бизлерди әри-бери қууғаныңыз бенен кейін сирә баспаймыз, қайтама, өжетленип тепсинип турып аламыз. Қалайық десек ауылда адам жоқта фашистлер үйлерге келип қалама деп те қорқамыз. Екинши жағынан азырақта болса сизлердің жаны-

ныңды болғымыз келеди. Буны түсиндирип айта алмаймыз, өйтеўир ере беремиз.

— Қайдем, келиншек-эй, балаларымыз қылтанақтай болып жаңа бой көтерип, көзге көринип киятыр еди. Мына бәле төбеден түскендей бола қалды не кылса да. Урысқа кетип қалмаса болар еди-аў, — деди Елтири шешем қорқып.

— Қойшы, келиншек, қаяқтағыны айтпаса, бизиң жаңа өспиримлеримиз бараман дегенше-ақ сол жақтиғалар бир-еки күнде сол ширкинлерди қайтармас па екен? Бизиң балаларымызға гезек жетип қалар дейсең бе? Жоқ жердеги бәлени басламаса, — дедиң қорқынышыңызды қымтап.

— Қәне, сондай бола ғойса?! — деди Елтири шешем.

Апама әстен көз жиберемен. Тым-тырыс жатыр, мениң тынып қалғанымды унатпай көзин ашып:

— Айтабер, шырағым, дегендей ийегин көтерип ымлады.

— Усы бәлениң басланбағаны хәммеге де макул еди. Бала түүе өзлеримиз де көзимизди ашып жаңа гана дүнья танып киятыр едик ғой, — дейди кексе еркеклер.

Кеңсениң алдында радио сөйлеп тур. Мектептин қитталындағы хаўызды бүркеген кара талларға әреби атлар қашшан байланып қалыпты. Хәмме мектептин бағының ишинде силейип, радиоға кулақ түреди. Бизлер болсақ орысшаға наўа түсинбеймиз. Сонда да, үлкенлерге уқсап табжылмай турыппыз.

— Мен шаршап кеттим, жүр, хаўыздың бойына барып көшпек ойнайық, бизлер бәри бир түсинбеймиз ғой, — деди Орынгүл сыбырлап.

— Үлкенлер орысшаға түсінеди дейсең бе? Мәселен, бизің апам, атам, кишем. Елтири шешем сира түсінбейди. Тыныш турабер, — деп сыбырлайман.

Бирақ, сууық хабар екени мәлим.

Радио сөйлеп болыудан колхоз баслығы Айбийке бағдың дәл ортасындағы қызыл жабылған столға барып отырғаннан кейін хәмме көк шөптің үстине отыра кетти. Артыма бир қарасам, Жийрени қара терге шомылған Турдымурат ағам да келди. Толыбай ағамның да торысы қарқ емес, сабылып қалыпты. Олар да аламанға келип қосылды.

«Шаршап қалады деп мени мингизбейтуғын едің, Жийренди усынша қара терге шомылдырғаныңа қара», — дегендей жаман көзім менен Турдымурат ағам қарады. Ол да түсіндім дегендей көзін жұмып қойды.

Бурын йошып жүретуғын бизің мұғаллимлер батпан жүк басып турғандай еңсесин көтере алмайды. Түслери шаңғытып кеткен. Жас жигитлер болса, жауды көрсө хәзир-ақ алысып түсетуғындай атылып тұрыпты.

— «Төртеу түүел болса төбедегини түсіреді, алтау ала болса ауыздағыны алдырады» — деген, халкым! Енди хәмме күш урыс майданына жумсалады. «Бирликли ел бузылмас», биригип мийнет етип, бири-биримиз бенен бурынғыдан да бетер тығыз байланысып жұмыс атқармасак болмайды. Қуры қайғы-ууайым, ошак басында гүрсиниу менен жау қайтара алмаймыз. Сонлықтан хәр ким өзине тийисли жұмысты кеуілдегиден де артық бежериуи шәрт. Оның үстине кеткенлер ушын да исләуге тууры келеди! Халкым! Ендиги хәптеде истид көзін билетугын, колхозымыздың тиреги болған, қарыулы, ғай-

ратыңа жигиттердің биразын урысқа атландырамыз. Қаладан сондай көрсетпе бар хәм көп жигитлер өз ықтыры менен жауға қарсы атланыу ушын арзаларын өкелип берди, — дегенде, отырған халық гүүлесип қозғалысып қояберди. Бирим-бирим дизимин оқый бослады.

Толыбай, Турдымурат ағам, Елтири шешемнің, Оңир ағамның, Юсуф атамның егиз козыдай теңнен ержетип турған еки баласының аты да еситилди. Озынның баласының атын еситкенде Елтири шешем жағасын услап орнынан өрре турды да, баласының ийек тислегенине көзи түсіп кетип қайта отырды.

Мен булардың демде арза берип үлгергенине хайран боламан. Бағдың асты лық толса да, хәммеси бир кесиннің баласындай тып-тыныш. Бирақ, жауға деген иштети гәзеп сурланып турған жүзлеринен анық биленип тұр.

— Жау елге басып киргенде биз не айтамыз, — шырақларым, — деп баслады сөзин Нарымбет атам отырған жеринен дауыслап, — сол бирлик дегениң мақул, шырағым. Бирликсиз жерде тынышлық та, жеңис те болмайды. Енди мына өз тилеги менен жауға қарсы шабатугын балаларымызға хақ жол тилеп, жауды тез күн ишинде ныпқырт етип қайтқайсыз! — дегеннен басқа айтарымыз жоқ бизің, шырақларым!

— Хақ жол! Хәмме гүүлеп бир басылды. Оннан кейін бизің директор Зийратдийин Назарбеков, тағы да бир-еки жаслар, изли-изинен көп ағаларымыз шығып сөйледи. Бәри де жауға қарсы гүрес! Гүрес! Және гүрес! дегенди қайталайды. Ең изинде ауылға табаны тиймей урысқа атланған, әскерликтеги жигитлерге цүткил ауыл, жасы үлкен, жасы кишилердің атынан

алғыс айтып, жеңіс тилеп жигерлендиретуғын хат жазуы Зийратдийин ағаға тапсырылды.

Жыйналыстың дауамында бағдың ана шетинен де, мына шетинен де тынбастан адамлар ағылып келе берди, келе берди.

Жыйналыс таркады. Енди үйге Турдымурат ағаға мингесип қайтаман десем, Толыбай ағам екеуи басқа тәрәпке қарай кетти де, бизлер үйге сизлер менен қайттық.

Толыбай, Турдымурат ағамның жан аяспас досты. Екеуи тең тууылып, тең өскен. Екеуи де бир мектепте муғаллим. Бирин-бири қудайдың қутлы күни көрсе де қыздай сырласып, айырылыса алмай арба жолдың қақ ортасында тұрғаны-турған. Мине, бүгін екеуи бирге урысқа атланыуы үшін да арзасын берген. Кишемлер Турдымурат ағамды мырзаға дейди де, Толыбай ағамды Ақжигит дейди.

Бизлер үйге киргенше сонша адамнан я еркек болып, я хаял болып биреуиңиз иллә деп ауызыңызды ашып, сөз басламадыңыз ғой, тек бизлер ара-тура сыбырласып сөйлесеміз.

— Турдымурат ағам менен Толыбай ағамлар урысқа кетип қалса бизлер оқымаймыз ба? — дейди Орынгүл. Мен өзим де билмеймен дегендей ийнимди қыстым. Менің ойымша да оқымайтуғындаймыз. Себеби, мектептеги ең жақсы муғаллимлеримиздің бәри урысқа кетип баратыр.

Сол үндеспеу менен хәр ким өз үйине баратуғын соқпаққа қайырылып кете берди. Бизлер де үйге кирдик. Енди ойласам, бул үнсізлік адамлардың арманы менен мақсетлеринин уас-уайран болып турғанын жау гәзсипен уақытша жүрек төрине жасырғаны екен ғой!

АҒАЛАРЫМЫЗДЫ УРЫСҚА ЖӨНЕЛТИУ

Өлері арза бергенлерди урысқа әкететуғын болды. Хамме өз баласының изинде улы-шуу, қым-қуыт. Бизлер де Турдымурат ағамды урысқа атландыратуғын болып қалаға жолландық. Ол өзиниң Жийренин минип, мени мингестирди. Жийрен деген ийнин қыйылылдамайтуғын жорға, хәзир де суудай ағып қиятыр. Амамлар арбалы кетти..

— Ал, Гүлхан, жауды жеңип мени тез келсин десең, өзим бардағыдан да бетер Жийрениң күтимин бер. Аман-есен келгеннен кейин жарысқа жиберип, тойға шаптыраман. Өзин минип шабасаң! Екинши тапсырма — жақсы оқы, маған тез-тез хат жаз, — деди.

Турдымурат ағамның үйдеги ең жақсы көретуғыны Жийренге уақты менен жем берип, жабығуды сайлап жабады. Егер Жийрен от-жемнен сәл кемис болды ма, өзи иштегенине қайыл. Күн-түн сейислегенінен сейислеген. Жийрен де Турдымурат ағамды көриуден ойнақынып, жанына жеткенше шыдамай, тыпыршылап елла береді, Жийренге от оратуғын мен. Меннен басқаға исенбейди. Сәл бұрын орсам қызып кетеди, кеш орсам аш қалады. Жоңышқаның гүлlep, қатапып кеткенин орғызбайды. Из түскен жерден де от алдырмайды, арқанлатпайды да. Жийрен де мениң қолымнан от жеуге үйренген. Гейде отсыз қасынан өтсем дәме етип сес берип басын силкип, тепсилип қалады. Өзим де Турдымурат ағам не айтса булжытпайман. Үйде екеуимиз татыуымыз. Хәзир де айтқаныларының бәрін хинжи тергендей, үтирин түсирмей, дизип, мақуллап қиятырыппан.

— Бирак, маған ертек кітап, түр кәлем, лампасый жиберетугын болсан, — дедім — Мениң ең жақсы көретугыным лампасый.

— Ол аңсат, сөзсиз жиберемен, Гүлхан! Мениң жоқлығымнан пайдаланып, хәр ким бир минип, Жийренди сабылтпасын. Абайлы бол, еситтиң бе? — деп нықтады.

— Еситтим.

Қаланың жары жолына келгенде, өзиниң үйиниң тусында алдымыздан Айсултан апам шықты. Жийренниң оны кориүден, желисин тосаплатып, жанына келип, жүөнди тартпай-ақ, тоқтап қалғаны маған жумбақ болды. Турдымурат ағам да Айсултан апамның қасына келиүден, атынан секирип түсип, скеуи қатарласып Жийренди жылаулап алға қарай әстен сөйлесип жүре берди.

— Айсултан, мени күтпейсең! Тез-тез хат жазып тураман, — дегенлерди айтады Турдымурат ағам.

«Хә-ә.. — Анау күни кублага қарап кетип, Жийренди қара терге түсирип аркадан келгениңниң мәниси қайда деймен ишимнен. Айсултан апамның үйі арқамызда ғой, ақыры».

Апам бийшара әңгимениң усы жерине келгенде көзин шайдай ашып:

— Хә шырағым, бойларыңнан сеияң, өзи де қыз сүйер еди-ау қулыным, — деп баласының сыртынан айланып-толғанып, сыбырланып бир аударылып түсти. Апамның жүзине хәр қарағанымда меруерт жаслары кирпичлерин хөллеп, дастыққа тамшылап турғанын көремен.

Айсултан апам қыз болғанда қандай, жүзимниң сууындай. Оның жалт берип қарағандағы ушқын

атып, күдимлеген жүзлери лаладай дөнип, қып-қызыл ерни ойып ендиргендей. Қәлем қасларын қағып нәзер таслауы, Турдымурат ағамды көргендеги қуанышлы жүзлери менде қандай да бир өзиме белгисиз сезим пайда қылды. Кеүлимде бәхәрдің өлпең самалынан пайда болған толқынның бир шайқалып кеткеніндей көңалысты абайладым. Мен Айсултан апамның туу сыртынан қарайман. Хәзир ол жаздың сулыу липасын кийип алғандай көз тойғысыз көрикли. Жаңа ғана жууып артына таслаған бурымының ушы, түби бирдей қынама қызыл ғыжым жеңсизинен бир қарыс төмен түсип тур. Атты жылаулап қиятырған қолларына еркесіз көзим түседі. Бұршиклеп соққан периүзаны гүмис жүзиги жүйрик бармағына жарасып, күште шағылысып, порсылдаған қолларына сәуле шығып хәр муқамға дөнеди. Оның аппақ порықтай аяғын айтпайсан ба, тулғаға сай келип, көздің жауын алады. Аяғындағы илгекли қара туфлийи менен хәзир ғана тигип кийген қызыл шагыраш көйлегине алысып түскен. Шатыраштың дәстүрге жаңа енип атырған уақты. Турдымурат ағамды шығарып салатуғын болған соң гил ийнеден жаңа шыққан кийимлерин кийгени биленип тур. Турдымурат ағама күлип қарағандығы жаныңды алған сүйкімли шырайы менен докилип турған тулымшағына шекем көз алдымда. Алдынан қарап та, артынан қарап та тоймайман. Егер жигитлер қандай қызға үйлениүди қыял етсе, Айсултан тап сондай қыз еди. Қалаға жақынлаған жерде алдында дуұтары, артында алатуғын қызы — Қызларгүлди мингестирип, изимиздеп Толыбай ағамлар да жетти. Жанымызға келип олар да аттан секирип-

секирил түсип, арба жолдың ортасы менен эстен адымлады.

— Усы күнлери көрген түслерим гүмилжи, басыаягы жок, жалаң шым-шытырык. Жорыйын десем қай жеринен басларымды билмеймен. Бунның изи не болып кетти өзи, хеш нәрсеге түсинбеймен. Мен де тең, мениреу де тең, — дейди Айсултан апам урыстың бирден басланып кеткенине ырастан да хайран болып.

— Урыс-дә, урыс! Түсинбестей хеш нәрсеси жок. Айсултан, — дейди Толыбай ағам. — Жау деген нәлестий абайсызда жуп жагадан тутты-дә. Бирақ, тез күнде ныпқырт болатуғынына көзим жетеди. Жагадан тутқан қолының бирден жаздырылып кетип, шалқ ортасына түскенин нәлестийлердің өзлери де сезбей қалады, еле.

— Қәйдем, изи жақсылық болып, түс көргендей бола қойсаң қәнекей! — дейди Қызларгүл қысынғанынан изин айта алмай, ийегин тислеп.

Сол күни күн батып қас қарайғанша әуели әскерий комиссариаттың алдында, кейин Кегейлинің жағасын айланшықлап жүрдик те қойдық. Турдымурат ағамларды күн бата кемеге мингизди. Толыбай ағаны жарамсыз деп қайтарды. Анасы Улбий шешем менен Қызларгүлдің қууанышында шек жок. Хәмме жигитлер кемеге минерде жағадағылар менен қушақласып хошласты. Олардың арасында — Хә Толыбай, Турдымуратлап, кешегі тойда шекинисиулер болмағандай шеріушиниң жигитлери де келип қушақлап, бир-бирине ықлас пенен ынтығады. «Бәри көрсе биригер» деген усы дә. Бәри де тулғалы жигитлер. «Буларды фашистлер көре қойса тығыларға тесик тап-

тыса деймен ишимнен. Булар маған жеңилмес Алл ауаулай көринеңди.

Кемеге минерде Толыбай ағам менен Турдымурат ағам көп уақыт қушақласып турды, бир-бирине қарап тоймайды. Сөзлери де үйлеспей тұрғандай көрине ме қалай қалай? Иши толған әрманларын бир-бирине төге алмай тұр-ау болса.

— Толыбай, — деди әллен уақытта Турдымурат ағам. — Екеуимиз еки жаққа айырылып баратырмыз. Көтеримнің алдында сениң хош хауазынды есительсини! «Ешпай» намасына бир қайтармайсаң ба? — деп кемеге тартты, Толыбай ағам кемеге секирип миниң қолына ала мойнақ дуұтарын алып:

Гүләри белбеуи дизеге түскен,
Бойлары ақ теректи аралап өскен,
Ғаным көрсе қайнап, дорьядай йошқан,
Қалпақтың қалқанлы жигити барды,

— ха-а... — деп Әжинияздың «Еллерим барды» қосығынан жибергенде Кегейлинің еки бойын жаңлатты. Хәтте ағып тұрған суулар айланып тоқтай қалып тыңшағандай болды. Кеме эстен жылыслап, өрлеп баратыр. Айсултан апам Жийренди жетелеп, Қызларгүл торы атты жетелеп кеме менен жарысып, жаға менен жылысып өрлейди. Кемедеги жигитлердин еки көзи жағада, жағадағы жылұаланған қыз-келиншеклердин, ата-аналардың көзи кемедеги жигитлерде. Қулақлары:

— Сүйрик саусағында перуза йүзик,
Беллери қыналған, бир қысым нәзик,
Оң қолында алтын, гүмис билезик,
Салланып мәс гезен қызлары барды,

— деген сөзлер менен еситилген хауазда. Бул көринисти көрүп, еситкенлердин бәри де қосық хәуиж ала берсе, оны еситетуғын кулақлар да мәңгиге аман болса деген тилекте тургандай.

— Яша Толыбай, көп жаса! Хош хауазың менен өнерин тойларға жумсалгай! — деген дауыстар изилизинен жаңгырды. Толыбай ағам оннан сайын дауысын көтерип:

Сөйлегенде шекер етер сөзинди
Көргенде биймағрур етер өзинди.
Бәхары тойдырар еки көзинди,
Ләйли, Зулайхадай қызлары барды,

— деп жаңлатып баратыр.

Бирак, жигитлер Толыбай ағаның урысқа жарамсыз болып ауылда калып баратырғанына қыйналып: — Бизлерден қалып баратырсаң-ау десе, биреулері: — Ауылда усы өнериң менен не питкересен? Фашистлерди урыўға жарамасаң бизлерге қосық айтып берип-ақ күн көрерсең, жүребер, — деп те дәлқеклеседи...

Күн әбден батып жағадағы адамлар кемедегилерди, кемедегилер жағадағыларды көрмей қалған соң барып кемени жағаға тартты. Толыбай ағам да, Турдымурат ағам да секирип жағаға түшти. Кемедеги барлық жигитлер де секирип, түсип, жора-жолдас, қыз-келиншек, ата-аналар менен қайтадан қушақласып хошласты. Турдымурат ағам әуели Айсултан апам менен, кейин Жийреннің мойнынан қушақлап, жалын саўсақлары менен тарап турып: — Мен келгенше аман бол, тойға шабасан! — деп хош аллияр айғысты да алды-артына қарамай кемеге қарғып минди хәм:

— Гүлхан! Хош бол, қарағым! — деп маған арнаулы дауыслады.

Жийрен болса бир нәрсени абайлағандай пыскырып, суўға қарай бирден шапшыды ма де, елеўлеп көп ынтға күш бермейди. Ийем кетти, мен қалдым, дегендей кемеге қарай киснеп, суўлығын шайнап, жулқайды. Аттың аянышлы хәрекеті менен сестин еситкен жағадағы адамлар:

— Тек хайуан деген аты болмаса жәниуар ийесинен қалғанын билип турыпты. Өткен, сөйлеўге тили жоқ, — десседи.

— Жийрен! Келемен! Тез келемен. Үйге қайт!—деген Турдымурат ағамның дауысын еситкеннен кейин тапа жууасыды. Сонда да жағадан кеткиси келмей мойнын суўға бурады. Толыбай ағамның күши менен әллен ұқығтта жағадан төмен түшти. Сизлер болсаңыз кемедегини көре алмаған соң, арбанызды теңселтип биілерден бурып қайтып кеттиңиз. Хә демей изиңизден жетип алдық. Айсултан апамды Толыбай ағам, Қызларгүл үшеўимиз үйине киргиздик. Толыбай ағам сизлердин изиңизден жеткен жерде, Қызларгүлдің үй бетине — шеріўшиге тартты.

— Аюжигит! Енди достым жоқ деме! Бизлерден тез-тез хабар алып тур, — деп Толыбай ағамның изинеп бақырғанда сениң дауысың қалтырап шықты.

— Үх-х-х! Қәйтейин, не қылайын... — деп апам хәлшиңауы менен көз жасын сүртти.

ТОЛЫБАЙ АҒАМНЫҢ ҮЙЛЕНИҮИ

Енди үйде мазалы аўқат писирилсе де, күлқили бир Ғақиялар, жаңалықлар болса да сен:

— Пай, Турдымуратым болғанда? Қудай билсин, оның қайларда жүргенин, — дедин де отырдын.

Сол күнлердин биринде Толыбай ағам сениң жаңыңа, атызға келип:

— Кише, планлар бузылды, уәделер адасты. Турекенди күтпей-ақ үйленетугын болдым. Екеуимиз тең үйленип той берип, елди уақты хошлыққа бөлеп, күлкіге мантығармыз деп едик, дегенимиз болмады, — деп ийегин бир-ақ тиследі.

Сен Толыбай ағамның қууанышын көріп гидирместен: Душпанлар бир-биреуден қысынып, сениң ийек тислегениңди не қылсын, уәдеден шығығуға жау деген ширкин пурсат берди ме? Үйлене ғой, шырағым, үйлене ғой, он болсын! Қызларгүл менен узағына қослас болғайсан! Достың да қайтып келер еле, үйленер де. Оған қысымба шырағым, Ақжигит,—деп хеш нәрсени билдиргін келмеді. — Бул ислер кимнің ойында бар еді. Аласапыран болды да қалды, не қылса да, деринди десең де аузыңнан шыққан сөзлеринди ийегің қалтырап зордан жыйып алып турдың. Буны көріп Толыбай ағам жаныңда көп турмады...

Кеште Толыбай ағамның үйлениуі тойына жақын жууыққа айттырыу үшін хабаршыға Жийренди сорап келди. Бұған мениң қайылшылығым болмаған менен Алламурад ағам руксат етті...

Жийренди минип кеткен хабаршы ертеңине үйге келип:

Жийрениң қурығай, қайшылығы барған жерде бир соқпаққа түсіп алып, батысқа қарай тартты ма де, мениң жолым қалды бир жақта, Жийрен кетти бир жаққа, қамшы тийгізсең әбден күш бермей елеслейди. Сондағы шауып, ылағып барған жери биреудің бағының асты. Мен хеш нәрсеге түсинбедім. Әллене-

көрсө өшпен-өзі тағы жолға түсті. Жийренге енди қайтып кешбесен, — деп тоңқылданды.

Жақсы болған екен деймен сыртта отырып.

— Еле де жығып кетпегенин айт! Қәлемеген адамның жығып кететугын әдеті де бар еді, — деди апам.

Нәһаңнан кисиниң Жийренге күши жетпегени неси екен? Уялмай соны да айтады-ау, өзим болар ма әліме деп гижинемен, бир жақта тұрып...

Келиншек келди деген хабарды еситкен ауыл билаларында не турыс, шыбындай ушып Толыбай ағамның үйине жетип бардың. Улбий шешем:

— Изи болғай-эй... изи болғай. Сизлерди де жеткөрей, шырақларым, — деп қутлы болсын айтып келген адамдарға алғыс айтып, еки қолын жағасынан ажалдырмайды.

Мен апамларға қарамадым, бара келиншектің шымылдығына өзимди урдым. Шымылдықтың ишинде Айсұлтан апам менен Қызларгүл отыр. Мени көрүдеп келиншек Қызларгүл де, жанына ерип келген Айсұлтан апам да ийбе менен орнынан ушып тұрып қатқайдаға мууапық қабыл алды. Шымылдықта ауылдың ири ғаба қызлары да бар екен. Толыбай ағам келиншекті песинде-ақ әкелип түсірген. Бұнысы бизлерге әбден онай түсті. Себеби, бурын келиншек таң ата келетугын еді. Бизлер қызығын көре алмай уйқылап қаламыз. Хәзир мине арқайын шымылдыққа да кирип, келиншекті ийилдирип, бұгилдирип атырмыз. Болмаса бизлерге сан жоқ ғой. Сулуылыққа, сымбатқа биреуи биреуинен қалыспайды. Айсұлтан апам дәрриу мени жанына шақырып алып алдына отырғызғысы келип, қолымнан тартты, алдына сыймай атырман. Оның үстине нәһаңан бо-

лып алдына отырыуға уялсам, екінші жағынан, үстим онша жақсы емес болғанлықтан қасыл кийімлерине дақ тийгиземен бе, деп өзимди бийқолай сезсем де, Айсултан апамның ықласын қайтарғым келмейди. Еппеп дизесине отырғызып маңлайымнан сыйпап, бетимнен сүйди хәм: — Ағаңнан хабар келди ме? Апаңлар, атаңлар сау ма? Жийрениң қалай?—деп сорарын сораса да, көзине толып келген жасты тыйын алалмады. Соның арасында шымылдың сыртында Улбий шешеме қутлы болсын айтқан бизиң апамның дауысы еситилди. Айсултан апам оннан бетер өксиди. Буны басқаларға билдиргиси келмесе де жан ашытып, кеуилинен булқып шыққан аянышлы сес Айсултан апамның денесин қозғап жибергени дизесинде отырған маған анық билинип турды. Ал сениң шымылдың сыртында не қылып отырғаныңды билмедим ғой сонда,—дегеним сол, апам дастықтан берман аударылып түсип:

— Мен не қылатуғын едим, өлип қалмай отырдым ғой. Еле өлмей киятырман, шырағым,—деп тағы көзин жумды. Ал сол шымылдың ишиндеги әрманлы көринис еле мениң есимде, көз алдымда. Хәзир бәрин айтаман.

Жупкадан тигилген үлкен шымылдық, кишкене әйнектің алдына кесе тутылған. Сол әйнектен түскен күннің сәулеси жупқаға түсип, қызыл шуғла Айсултан апам менен Қызларгүлдің жүзине дөнип урып тур. Мен Айсултан апамның алдында отырып Қызларгүлдің бетине үңилип қалыппан. Әйуанқаслап басына айдынлы орап, сыртынан қазангүл, борлат гежи орамал жамылған. Орамалдың еки ушын қайырмастан төменге жиберип қойыпты. Бир ушы жоқарғы

дизесинде, бир ушы төменги дизесиниң үстинде. Орамалдың дизеге түскен ушларына жарасып, узун тулымшагы да есилип дизеге түсип тур. Хәр жағында екеуден торт тулымшақ, кулағында Шымбайдың атавалы Омар зергери сокқан сегиз хантеңгелик бүр-шивели сырга, ски бети қып-қызыл алмадай дөнип, бүлкілдеген ақ тамағынан жүзиң көринеди. Дәстан, ертеклерде қызлардың сулыўлыгын тәрийиплеген жер-лерин оқығанда сулыўлық дегенди өзиңше көз алдына көлтирессең ғой, ал бул екеўи де мениң түсинигимше сол дәстанда жырланатуғын сулыўлардан да сулыў кө-ринеди. Өттең, урыс...

— Достының жылағанына қысынды ма ямаса Ай-султан апамнан бурын келиншек болғанына уялып ба, Қызларгүл де жылап жиберди хәм басындағы ора-малының ушы менен бетин желпиди. Оларға қосылып мен де жылап жибериппен.

— Айсултан достым, Турекөң келип сен де көзди ашып жумғанша келиншек болып қаларсаң, — деп жубатқысы келеди гударыдай созылып Қызларгүл. Оған Айсултан апам үндемейди. Тап еситпеген кис-лей сылт етпей отырды да:

— Айтқаның келгей, — деди әлленемирде Айсултан апам өзине келип хәм нағысқа ойып кестелеп тас-лаған бет орамалы менен көзиниң жасын сыпырды. Орамалдың шетлери дизилген моншақ. Соның ара-сында қайдан келгенин билмеймен, Толыбай ағам:

— Хаў Гүлхан! Буларды жылатып отырсаң ғой. Нәмпаған болып, уялмай кирттай қыздан жылағаны-ңыз ба? Мәртлик қайда? Мәртлик! — деп дәлкеклеп шымылдыққа кирип келди. Мен шығып кеттим.

Той бурынғы тойлардай болмай, гилкий бала-шаға кемпир-гумпырлар көп болды. Жаслар болса келиншек отырған кип-кишкене жайға-ақ жайғасқан. Бир үңилсем, келиншектің шымылдығын түріп таслап, саз шертип, өзлеринше косық айтып қызыққа батып отыр. Бурынғы тойларда халық үлкен далаңлыққа жыһылып, ортада бақсы айттырып болып-өтип ататуғын еди. Балалар болса қызығынан еки-үш күнге шекем сол үйди дөгереклеп кеткимиз келмейтуғын еди. Ал, бул тойда не, хэмме сол күни-ақ тарқап кетти.

Ертеңине азанда келиншекті түсиргендеги қызығын айтып булқып отырған кишемнің дауысы менен ояндым. Бул кишемлердің бир қанар пахтаны төгіп, азанғы шайға келгени еди.

—Пай, бизиң мырзаға урысып жүре бермей ертерек кайтағойғанда... Қызларгүлдің жанында турғандағы Айсултанның келбетин айтса, ийилип бүгилгендеги салтанатын айтса?! Өзи де есикке жараскандай-аў. Мақаў ана бригад курдас тамсанып:—Пай-пай нетесең, айнанайын Турдымурат сайлап шанышқан екен дә! Әттең, атана нәлет урысай.. Бул урыс қурығыр тез тамам болса болар еди-аў,—деп басын шайқаў менен болды,—деп кишемнің бүлбилдей сайрап отырғанына аламлар да, ағамлар да үндемейди. Кишемнің сөзи таўсылмай атырғанда Толыбай ағамның түри қашып әжептәуир болып кирип келди. Мен қорыққанымнан бетине үңилдим де қалдым.

Оны көрип атам албырағанынан қоллары қалтырап кесесин жерге дурыслап қоя алмай шайын жайратып төгіп алды хэм:

— Амансыз па? Айта бер! Турдымураттан сууык апар алдың ба?! — деди.

— Жа-жақ кысымбаң. Маған тағы повестқа келип-и. Егер кеше аманда билгенимде урыстан кейин өзің-ақ үйленетугын едим... Енди Қызларгүлге алай билдиремен? Үйленгеним кеше ғой, кеше? Башкетердің буннан артық азабы бар ма екен? Хәссен! — деп оның тисленип өкингенине хәммеиз айынадык. Ишин отырған шайын ысырып қойды да, өшпек.

— Бизің мырзағалар барғанда да қайтпайтуғын қандай бәделер өзи, — деп ашыұланып қазан-табағын сәр бир тақарлатып тоңқылдайды. Бизің кишем жүдә тамаша, «Мырзағалар бул ўаққа жаўға жетти, енди-эм қайтпай корсин» — деп ырастан-ақ айтқаны айтқан өли. Енди Акжигитине де гезек қарағанына шыны менен хайран болып турғандағысы бул.

— Сени ауырыў деп қайтарып еди ғой?

— Шара жоқ.

Үлбий шешем улының қызығын узағына көре алмай, алғаны Қызларгүл болса тулымын жыя алмай, қарағанының жүзине қарап тоялмай күйеўин урысқа жөнетип, иинен қарап телмирип қала берди...

— Бизің Турексеңе сәлем айт! Күтемен. Мына хатты қолына бер, — деп Айсултан апам Толыбай ағамның қолын қысып турып хат услатты. Бул сапары ауыл жигитлериниң үштен екиси кетти. Үлбий шешем баласының урысқа кеткен күйигине шыдамай төсек тартып жатқанынан қайтып тура алмай дүнья салды. Енди кишкене ғана жайда Қызларгүл кишемнің бир өли қалды. Қолым жырылса Қызларгүл кишемнің жаңына жуўыраман. Айсултан апам да ара-тура

Қызларгүлдің үйіне келип қонып кетеді. Гейде мен де олар менен бірге боламан. Екеуі қосылса көп сөйлеседі. Бір сөзлерінің мәнісін абайласам, бириі абайламайман. Бірақ, мыналар есімде...

— Айсултан, кеткенлер тым-тырыс. Мениң жүрегімнің басы уұдай ашығды да турады. Бул хәдийсені сен не деп ойлайсаң, — деди Қызларгүл төсегіне кирип атырып. Қызларгүлдің аппақ денесіне көзім түсіп кетіп еді, қараған сайын қарай беріппен ғой. Шыра өшкен соң ғана көзімді айырып алдым.

— Қәйдем, Қызларгүл, сен де тәуір. Бір күн болса да сүйгеніңе қосылып әрмансыз болдың. Мени айт, жигитімнің урыста жүргенін билсе де, гейпара насак пенен масақтың көзінің қыйығын салып, алдымда тұтлығып турғанын көріу жаудың елге басып киргенінен бетер батады. Сен болсаң ишіндегі балаңды тууып және куұанасаң! — деп сууық демия алды Айсултан апам, — қәйтсе де Турдымурат аман есен келе ғойса қәнекей?! Өмирим гүлалагүл, егер келмесе...

Мен қалғанларын есиптедим. Уйқылап кетіппен Ара-тура олардың сыңқылдасып күлискеніне оянып та кетемен.

«Кишкене Толыбай ағам тууылады», — деп куұанам өзімше. Азанда Қызларгүлге анықлап қарап едим, толысып, нығызланған. «Ана болатуғын адамның белгиси сулыулануы екен ғой» — деймен өзімше.

ЖИЙРЕННИҢ ЖОЙТЫЛЫҰЫ

Брастан да, кеткенлерден көп уақытка шекем хабар болмады. Буған әсиресе сен үлкен дағдарысқа түстін.

— Балам хабар бермей жүрмейтуғын еді. Жазған хаты сирә қаладағы почтада жатырған шығар дедің де жүрдің. Деген менен Турдымурат ағамнан хат келе қоймады. Турдымурат ағамның узақлап кетиуі, бизлердеп де бетер, Жийренге қыйын болды. Ол ийесі бір жағынан келип қалатуғындай көзлерін Турдымурат ағам келетуғын жолларға тигеді. Гейде Ишпанжаптың көпирине минип, арқаға-қублаға елеуірен узақ уақыт қарап турады, қиснеп ийесін шақырғандай болады. «Турдымуратымның өзі келгеннен кейін салды» деп алақайысланған ер-турманын, жабыуларып да тасалап, қымтастырып қойды. Ара-тура мине қойсақ жаман ер-турман салып минеміз. Мен оны жүдә аяйман. Себеби, ол бизлердей болып сөйлесіп дебдиуіп шығара алмайды. Тек мүлғийди де турады. Сууғарыуға, жууыуға жапка апарсам, мениң қолымнан жулқып кетип, Турдымурат ағам сууғарып, жууытуғын жерден барып суу ишеді. Бір сапар Жийреннің буньесін көріп:

— Жәниуар-әй, ийесін сағынып турғанын қара, Турдымуратқа усаған адам болса жанынан өтип кеткенше телмиреди. Бизлер де шыдап жүрмиз ғой. Шыда, Жийрен! Шыда! — деп сыйпап қоятуғыныңды өзің де ұмытқан жоқ шығарсаң?

— Хуу-у, шырағым-ау, қара басым, қара жерге киргенше Турдымуратымды ұмытарман ба, — деп қолларып зорға көтеріп тиркисленген бармақлары менен көзлерін сүртті апам.

Тан сол күнлердің бирінде түсте Жийренди отлап жүрген жерінен алып келейін деп барсам, ушты-бұйди жоқ. Анда жууырдым, мында жууырдым. «Жийреннен бақырдым, қарасы көрінбеди.

«Кисени менен узақлап кетиўине қарағанда ол сәскеде-ақ кетип қалған болыўы керек», деймен. Изин кестим. Изи қалаға қарап кететуғын кишкене соқпаққа түсти. Мен де солқылдап жүрип отырдым. Кем-кем хәр ауылдан келип-келип қосылып, изи үлкен гүзарға айланған арба жолға түсти. «Енди бул усы кетистен туўры қалаға барған менен Турдымурат ағам түсетуғын шарбаққа барса не жақсы. Егер оған жетпей-ақ, алдынан сум қыяллы биреў шығып ямаса Жийренди колхоздың жұмысына жегиў керек, деп ызыңлап жүргенлердин биреўи көрип, жетелеп кеткен болса.. Турдымурат ағама не деймен», деген қорқынышлы гүманлар басыма келип жасларым да шығып кетти. Оны кир қолларым менен сыпырасыпыра көзлерим уўдай ашыйды. Сөйтип жүрип қәпелимде Жийреннің изин де жойтып алдым, әри үңилдим, бери үңилдим, қәдимги гүзар жолда ушты-күйди изи жоқ болып кетти. Кейнине қайттым. Дөгерек уйқылап қалғандай тым-тырыс. Сениң Жийренинди жойтқаның менен иси жоқ. Тек ара-тура гүллыгүллықтың боз султаны өзим деп дөгерегин сескендирип ызылдағаны болмаса өзим менен өзим сөйлесемен. Усы далаңлықта жалғыз өзим Турдымурат ағамды ойлайман.

«Турдымурат аға! Сен қайдасаң?! Жийрениң жоқ Өзин болғанда ол мени усынша қыйналдырып, жаныңнан бир ели кетер ме еди?! Бәри сениң жоқлығың. — Енди қайдан излеймен?—Маған жол сйлте?—деп бакырғым келеди. Даўысымды шығарыўға қорқаман. Себеби, куладүз-куў далада бир өзим. Анаў күни де қазығын сүйреп кетип Турдымурат ағамның оқыта туғын класының әйнегинен үңилип турғанын көрген оқыўшылар:

— О, жәниўар-эй, жәниўар-эй! Ийесин сағынып көргенин қараң!—деп оның ақылына таңланып, үйге жетелеп әкелгени жақында ғана еди. Мен болсам сондайда шала өкпе болып қанша изледим. Бүгин де, мине, қайда кеткенин билмеймен. Ийеси гүресте бап тоғип жүргенде Жийреннің мына жөнсизлиги өрески емес пе?—деп те ашыўланаман. Не ислеримди билмей шаңқай түсте жападан-жалғыз өзим Ақтикен алаңлығында ишлей айкаста басым зенип жүрип, елиў метрдей кейнине қайттым. Қәпелимде, көз алдымда Жийреннің изи тағы пайда болды. Қуўанғанымнан ислерин сыйпалап үңилип жылайман. Абайласам, Жийрен қалаға қарап кете бермей, үлкен арба жолдың шеп жағына жайласқан қайшылы ауылына баратуғын соқпаққа қайырылған екен. Сол из бенен куўана-куўана қатты-қатты жуўырдым. Жиңишке соқпақтың еки жағасы сығасқан тоғай. Егер күтилмеген жерде жаў зонк ете қалса... халым не болады деймен. Ара-тура тесиртке ме, жылан ба тышқан ба тысырлап кетсе жүрегим ушып кетеди.. Жийреннің изи туппа туўры Айсұлтан шамлардың аралап тауыса алмайтуғын етекли бағынан шықты. Бағдың дөгерегі дүп-дүңіү сәруи таллар менен қоршалған. Бир жағында шийе, ерик, бир жағында алмұрт, алма, әнжир бар. Бағыс тәрәпи әдеўир ашықлық, оннан кейин жийде, жипилдик бағы созылып кетеди. Жайы усы бағдың бағыс-кубласына жайласып, алдына алты қанат ақотаў тиисилген. Жийрен туп-туўры ерик тәрәпинен жүрип ти де гүз липасына оранған ерте писер ерик ағашының астына тоқтапты. Жийреннің Айсұлтан апамның отыуына жақын бармай әлле қайдағы үйден қашық, ен арқа шеттеги еригиниң астына барып мелшийип

Үйге келсем, сизлер де бизлерди излеп алдымызны шықтыңыз. Үйге келе сала Жийренге өкпелегенимди сениң жаныңда да анау күни тоқтамай, өзим зорго тоқтатқанымды айтып, Турдымурат ағам хат жазатуғын болдым. Сонда сен:

— Әй шырағым, Жийренге өкпелемей-ақ кой. Сен еле кишкенесең, үлкейген соң өзин-ақ түсинип, ел Жийреннен кеширим сорап, алдында бас ийесен. Жийрен жүдә ақыллы. Кимниң жанында тоқтап, кимниң жанында тоқтамау кереклигин, қай жерге баруың биледи дө, — деп қазығына Жийренди байлай бердин.

Апам үхлеп иштеги дәртін тағы пәсейткенде болды.

ЖИЙРЕН ТҮҰЕ БАС ҚАЙҒЫ

Ауыл адамларының мәнет-қайғылары, урыс зардабы кем-кем өзін танытып, баспалатып баратыр. Баладан-шаға бетін сыйырыуға уақты жоқ. Сууық ашпыз, дегенди аузына алмайды. Мынау үлкеннің жумысы, мынау кишкененің жумысы, дейтуғын бұрын екен, хәзир айырмайды. Қолымнан келмейди дегенди тилине басса не дейсең, халының барынш қыймылдайды.

Кишемлер болса сабылып қас қарайғанда үйі зорға келеди. Жағдайлар бұрынғыдай емес, күнді буреу кетип атырған. Үйлердің арасы эстен босап атыр. Соның арасында урыстың әңгимеси де айтылып атады. Кимди көрсең сол, қыйын болды-ақ бала, бул нәлет болғыр фашист ең болмаса бизи балалар барған соң кейин қайта ма десек, кем-кем басып киятырған бәле ғой, — деп қыйналады. Кимнің баласы кеткен, кимнің баласы енди кетеди

қаламе соны қайғырады. Әйтеуір қарап отырған адам жоқ. Барн де жауға қарсы гүресип, қолынан келген қалаптың басында. Мениң талабым — Жийренге қарау.

— Сениң Жийренге жақсылап қарағаның жауға қарсы оқ атқан менен барабар, — деген Турдымурат ағамның дауысы қулағымда қалып, өзимди жау менен анысып жүргендей сеземен. Жийренге жылдағыдай өт жем де жыйнай алмадық. Үйдің қасындағы жонашқаны өзим орып-жыйнап қойдым, ол не болады, қашып қағып салды. Үйдің ишиниң де Жийренге басқа айналмайтуғындай көринеди маған. Кишеме ара-тура Жийреннің жағдайын айтып тоңқылдайман.

— Ат түе ийесинен хабар болмай өзлеримиз дағдарып жүрипиз, — деди. Бул сөз Турдымурат ағамды сағынып жүрген маған жүдә ауыр тийди. Мен күнде хат жазаман да отыраман. Мен хәр хат жазған сайын сен де «жас жигитлик етип жуқа кийинбесин, тыманың ауырыуы шығады. Қалың көрпе жамылсын. Топкилеп көрпесин ашып таслайтуғын әдетин қобейт. Ашылып қалса жауып жүретуғын мен жоқ отан. Ол жерлерде ауырса ким қарайды, айтағөр, айтағөр», деп зипхарлайсаң. Бирақ, Турдымурат ағам бизлердің хатымызды ала ма, жоқ па, билмеймен.

Бизлер де енди бир мезгил оқысақ, бир мезгил атызда, ашмлардың жанында жүремиз. Бүгін Қызлар-түп кишем де атызда. Ол бұрын ара-тура келетуғын болса енди хәммеден бұрын атызда көринип, үйине хәммеден кейин кетеди. Өзи де пахта тергиш. Күніне 100 — 150 килограмм тереди.

Ғейде бир күнде тууылғандай гилең жас келиншеклер жыйналып, қолы жырылса, кишкене қөйиндерин жанына шақырып, олар менен дегишип-ай-

касып ойнап атырғаны. Бір күни гилең келиншекле Кууанышбек ағамды жань на шақырып алды. Умытпасам ол сол уақытта он бес жасларында. Комсомолға киремен деп еки тасын артық берген. Бойы зыңғыттай, уң-узын.

— Ағандар болса урыста кетти. Сен бизлерди үйимизден кирип шығасаң, бірақ хэмемизди бирде аласаң,—деп оның қолынан тартып кушақлайды. Ол ұай-ұайлап қашады. Хаятлар оны куткармайды тайлақдай келиншеклерге қақтадай баланың күши джетпейди. Болмаса пышық құлрықты жыйып-жыйып алып бир-бирине дондыйтып жабыстырып, жалаңа етине урып отырады. «Аламан» демегенше жаздырмайды. Ең изинде аламан деп зорға жаздырылады да анадай жерге барып «алмайман, хә» ...деп сөгини турғаны.

— Шеше-ә.. й... усы балаң тамақта. Жаслығы маңа гөдек пе? Бизле, тийемен дегенге шыны менен ақ инанып, ұай-ұайлап қашады. Сөйттип жүрип буғанда бир нашарға ийелик етер ме екен,—деп хаяллана Кууанышбектиң анасына айтып берип күлисип отыруғаны.

Ырастан да, Кууанышбек аға гөдек пе, ерке мекеніңше қай уақ көрсең, сол уақ үйиниң ишинде өкпелеп будай,—деп бес бармағын Жийренге тутады. Ұделерге тыйып отырғаны. Бул ағамыз да келеси жылы урысқа кетти. Ол урысқа кететуғын күни де апасына менің кештеги тамаққа оятпадың, деп өкпелеп кеткениң анасы өлгенше хеш умытпады ғой. Бийшара анасы құрған сорым қайдан билейин, уйқысын бузғым келмеді ғой. Оята қойыуым керек екен,—деуи менен өлип кетти пақыр.

Иди қара күз түсип, пахта терилип болған менен өкпелек шығарыу басланып кетти. Баладан-шағаның атқанша кирпиги айқаспайды. Бир күни бизиң ишине Несибелиниң шаршағаны сонша, үлкен дән алып қойған қабағына бас орап, орамал жамылдырып иш уйқылап қалыпты. Оны бригадир сезип қойып, шапалады-ау, шапалады. Өзи де «азаматлар қан майдағында жүргенде теңкейип уйқылап қалғанымды айтамын» деп жүдә қыйналды.

Усындай күнлердин биринде Айсултан апам келди. Кешке шекем үйде болды. Айсултан апамның әдети—апама суу әкелип көмеклесуидиң бәнеси менен Турдымурат ағамның Жийренди сууғаратуғын, сууғаратуғын жабының бойына барып, бираз урып қайтады. Екеуи сөйлесип, аралап жүретуғын ерекшелерди көреді. Мен де қасында жүремен.

Ол бүгүн де сол әдети бойынша үйден қабақ алып шықты да, дууры Жийренниң жанына барды хәм:

— Көрген жерде қасымда тоқтап, кеуилимди ала-тетуғының. Турдымурат пенен ушырасатуғын жерден умытпай келетуғыныңа қайылман дә, бирақ, қасын ишиндегини төгіп, ашылысып хеш нәрсе айта алмағанша иренжиймен. Турдымураттың кеткенине уақыт болды, билесен бе? Бес ай болды, бес күн болды, бес бармағын Жийренге тутады. Ұделерге тыйып отырғаны. Бул ағамыз да келеси жылы урысқа кетти. Ол урысқа кететуғын күни де апасына менің кештеги тамаққа оятпадың, деп өкпелеп кеткениң анасы өлгенше хеш умытпады ғой. Бийшара анасы құрған сорым қайдан билейин, уйқысын бузғым келмеді ғой. Оята қойыуым керек екен,—деуи менен өлип кетти пақыр.

Жийрен болса, Айсултан апамның ийинлерин, қолларын ийіскеп, «жақсылыққа мен сеннен бетер

асығаман. Өттең, айта алмайман, тилим жоқ» дегендей басын силкип, тепсинеди.

Жийренди суўғаратуғын киси уксап жетелсп, екс-ўимиз бизиң бағқа келдик. Бағдың ишине күнниң гүзги сыйы түр берип, олардың қызыл-жасыл жапырақларынан басқа сулыўлық көрки қалмаса да, Айсултан апамның усы бағқа келгенине таңланаман да:

—Тап ҳазир бағдың қандай жарасығы бар, я мий-ўасы болмаса, не көресең?—деп қояман артында киятырып.

Ол үндемеўи менен, пискен ўақытта Турдымурат ағам жақсы көрип жейтуғын ақ ериктиң қасына тоқтады хәм ана шақаны, мына шақаны бир услап силкип қояды. Уша басына қарайды...

Быйыл ерик писикте Турдымурат ағамның ана шақаға минип, ең ууылжығанынан үзип жеп турғаны, төменде турып Айсултан апамның тамсанып: —«Бизлерге де тасла»,—дегенде шақаны силкип жиберип, гүүлеп түскен ериклер Айсултан апамның денесин қытықлап өтип, Турдымурат ағама сулыў кулкилер бағышлағаны есима түсти хәм аяғының астына төселип қалған ерикти басып өте алмай турған Айсултан апамды өзи отырған шақаға қолынан тартып алғанын еслеп келгенлигин түсиндим. Сонда жоқарыда турып, толқыған егисликке, көк майса айдалаға көз жиберип нелерди эрман етпегенди дейсең! Ҳазир...

Ҳазир хәр түштиң жанына бир барып уша басына коз жибереди де төмен қарайды. Силиккен менен жапырақтан басқа хеш нәрсе түспейди, уша басына қанша караса да жапырағынан айырылып, сыйдамланып баратырған ербек-сербек шақадан басқа хеш

барып көрмейбейди. Ең изінде Жийреннің алдына барды.

— Тағалардың мухаббатымызға, қыялларымызға тууа болған бұл ағаштарда да зибан жоқ. Сенде де зибан жоқ, ийеңнен де зибан жоқ. Буның изи қандай айлаңдаңдарға баратыр. Турдымураттан адастырмағай де. Жийрен, сен мениң ойларыма, әрманларыма түсінші тураң ба? Сөйле-сең-о? — деп жалынады. Бәри бір жууан болмайды.

ФРОНТТАН ХАТ

Тап ұса қайып күнлери:

— Кеше, сүйинши! Хә сүйинши! Балаңнан хат келди, — деп ала қуйын бақырып атын шауып қиятқан почта Ережен ағай көринди. Хәмме жыйналып алды. Алтын оқый басладым:

Саламатшылы сәлем хат!

Көзіңнің ардақлы жасы үлкен, жасы кишилери! Сіздерге меннен сағынышлы сәлем болсын. Ауыл-ел, дәр-аралар амансыз ба? Ленинградтың жанындағы ұрыс майданында снайпермен (атқышпан). Бул жаққа күн суық, оның үстине тамылжыған думан. Сіздердің тилегиңиз, тирегиңизден күш алып, жау менен аяқта аман жүрмен. Жау сөзсиз, жеңиледи! Ағамени, хам мени, хәтте ауылымның шыбыгына төкөм салындым, хәр үйге киретугын соқпақлар көз алдыда. Соң соқпақларым ушын гүресемен! Жеңемен! Жеңе менен елге қайтаман!

Ана, Топыбайдан бир рет-ақ хат алдым. Енди мана адреске жазың:

Полевая почта № Н. Н.

Гүлхан! Жийрен қалай? Сен оған өкпелеме! Ай-сұлтанның жанында иркілгени ақыллы болғаны. Жийренге меннен сәлем айт. Жийренге қараң! Жийренге қараң! Сен минип тойға шабасаң. Еситтің бе? Толыбай маған хат жазсын. Көрискенше хош. Тез көрискеймиз. Улыңыз Турдымурат!» депти.

Оқып болып жоқары қарасам, кемпир-ғаррылар жыйналып қалыпты. Олардың сондағы көз жаслары, күйиниши менен сүйинишин билдиретуғын еді.

— Екеуі бір үйдің баласындай болып өссе де, бул күнлигинде бір-бирине хәуес болып, көрисиүге зар.

— Илайым, көрискей, — деседі кемпир-ғаррылар гүрсинип хәм еки азаматты сөз етип.

— Мына хат Толыбайға жазылыпты, — деп Ережеп аға Қызларгүлдің үйине кетти.

Хатты желбиретип Жийренге қарай жууырдым.

— Жийрен! Мынаны кара! Мынаны кара! Турдымурат ағамнан хат келди, өзи жазыпты, саған қайта-қайта сәлем айтыпты, дегениме қайылшылығым болмай кулағына оқыдым. Әне, көрдің бе? Сени минип тойға шабаман, билип қой, — деп қууанып келип Жийреннің алдында секирип түсіп атырман.

Ол да бір нәрсени түсингендей тебинлеп келип қояды. Мен сыртқа шығып кеткенімше изимнен бұрылып қарауы менен қалды.

Сол күни кешке шекем келген адамға хат оқып беруі менен отырдым.

— Қарағым-ау, жорасының үйленип урысқа да кетип қалғанын билмейди ғой. Бирин-бири көрмейди екен-ау, бала! — деп таңланысады, ауыл адамлары.

Екеуі де урысқа кетип бирин-бири көрмегени бизлер ушын шешилмейтуғын жумбақ.

— Балам, менің баламнан да хабар болмады, өзім белгісіз, не қылса да, — деп Елтири шешем қамсызданды. Аңыз балаларының хат-хабарсыз кеткенин қар-қарып қар-қарып жорыйды. Биреулері өліп қалды десе, биреулері қан майданда хат жазып отырғаннан гөре бір фашисті өлтиргени жақсы, деп ырасы мененде қалыңға айқастай көреді.

Сол күні кеште хат оқыудан жалығып, Қызларгүлдің үйіне кеттім. Мен кирип барсам ол да Турдымұрат ағамның хатын дауыслап оқып отыр екен.

«Сәлем, достым Толыбай!»

«Сен неге хат жазбайсаң? Ауыл-ел аман ба? Қызларгүл, Айсултан сау ма? Тым-тырыс болғаныңызға қуанышқан. Сағындым, Толыбай, сағындым! Әсіресе, сени сағындым. Турсам алдымда, жатсам кеуилимде, тұрдымсам түрлімдесең. Егер урысқа кетпеген болсаң дұрыс! Мені күтпе! Руқсат! Ұәделер бузылып, планшета бұзылып кетті, бірақ уақытша...»

«Толыбай! Ел-халқым ушын, сениң ушын, Айсултан саған жауды ұшардан түсіриуге таярман! Төке, балым, сени урысқа алмас, денсаулығың төмен зой. Адамғае замхор бол! Айсултанға сәлем айт. Қапа болмамай, жеңіс пенен барыудан тойымыз болады! Достың алға! Алға! Тағы алға!... Бұрынғыдай йоша бер. Жау жарақлы болмақтан мүшесиниң бәри найзадан болса да жеңіледі! Бизлер жеңеміз!»

«Ами, сени қандай көргім келеді!»

«Бізден қорискеймиз! Достың Турдымұрат!»

Хатты оқып болып Қызларгүл үш мүйешлеп, мұқияттан, бүкделіп, қойын қалтасына салып қойды хәм:

— Гиди булар бири-бири көре алар ма екен?!— деді өстен ғана.

— Қойшы, келин-эй, көрисер-ау, — деди жыйналып тыңлап отырған ҳаяллар.

Бизин Турдымурат ағам жүдә мерген еди. Гүз түсиўден үйрек, қоян дегенлерди буўатлап әкелетуғын еди. Турекениң оғы қәте кетпейди, деседи хәмме.

— Жийрен де қызык: Алдынан қус ушырмайды, ушса болды дәрриў тура қалады. Қашан атып түсиргеннен кейин ғана жүреди, — деп Турдымурат ағам Жийренди аймалап отырғаны еди ғой, апа, есинде ме, хәр сапарынан қайтып келгенде?

Апам тым-тырыс, көзин жумыўы менен жатыр. Бирақ, дастық сел-сел.

Бул хат қапашылық-қыйыншылықларды азмаз да болса кейин шегиндирди.

— Бала, булар бирин-бири көрдик демегенине хайранман, — дейди кишем, — ең болмаса Ақжигитти бир көргенде бизин мырзага бунша бундай болып көргим келеди дей бермес еди...

ЖИЙРЕННИҢ НАЛЫҰЫ

Қыс быйылғыдай қатты келмес, ысқырған қара боран көзди аштырмайды. Егин пите қойса жақсы болар еди. Қаңбақ ушырған қара суўық жуттың белгиси, дейтуғын еди бурынғылар. Қәйдем-эй... мына тозаңғытқан шаң әжептәуир ғой, — деп зирилдейди апамлар. Ырастан да, кишемлер таң қараңғысында турып, даладан отын әкелемен дегенше қолын үплек кирип, қайтып шығыўға жүрексинбейди.

Усындай күнлердин биринде Жийрен сейисханада — ақырында турып, киснеп, жулқына берди. Оның аянышлы сестинен мен төсекте жатып қорқаман.

— Сейісхананың аўзы ашық тур. Жийреннің жиби қазағынан шешилип кетипти. Еле де шығып кестегенни айт, — деди сырттап келип ең үлкен ағам Алламурат.

«Ой тоңып та, аш болып та турған ғой». Турдымурат ағам болғанда Жийрен бундай қараұсыз болмас еді. Жем беріп сейіслемегени менен турмай, апамдарың соңғы уақытта хәр кимге мингизетуғынына хайран болып ойланаман көрпеле жатып.

Айтқандай, кеше Шымбайдың аржағына қәйниеннің үйленуі тойына барып келиу үшін Әуез бригад та сорап еді. Апамлар берген жоқ. «Сол урлай-жақ босады ма екен?»... Усы есиме түскенде бірден жүрегим суу ете қалды.

Апа сапары да тусауын жаздырып, кеш болып тұрғанда, Жийренди урлап Әуез бригад минип келген экен ғой. Жийрен үйден алыслап баратырғанын биліп, орыс жолдың үстине оны тартып урып, Айсултан апамға қарай шапқылап өтә кеткен. Жийреннің бір нәрседен сескенип патырақлап, шапқылап киятырғанынан, дыбысынан танып, Айсултан апам жалаңаяқ, жалаңбас жууыра шықса, қәдимги ериктің астында тұрғанын көріп:

— Хау, Жийрен, аманлық па, бунша неге корқасаң, аяқашыңды кишейсең, ийеннен сууық хабар келдими? — деп сылап-сыйпап, жем беріп бір ақшам күткенін өзі айтып еді. «Мүмкин, бүгін де Әуез сол шәһін алыу үшін Жийреннің жибин шешкен шығар.. Онан үстине Алламурат ағам шығып қалып минип кетіуіге үлгере алмаған болыуы керек...» деп те гүманнаманан. Бірақ, ойымдағыны түсиндирип айта алмадым. Хәмме өзлеринің руўзыгершилиги менен

бәнт. Атам менен апам таң намазының әнжамында, кишем ауыз қабағын алып сыйырына шықты, Алла-мурат ағам арбасын жегип атыр. Мен орнымнан турып Жийреннің жанына бардым.

Жийреннің маған тикленип карағандағы жасау-раған көзлеринен «Менің ғамхорым қайда кетти? Усынша қысығмет көргендей не айып иследим, түсиндирсең-о» деген налышты аңғарар едим. Буны түсиндире алмадым. Атылып сыртқа шықтым.

Күн уясынан қып-қызыл, әжептәуір болып шығып киятыр екен. Қакаман қара боранның ызылдысына арбасының сестин қосып, Алламурат ағам да үлкен арба жолға түсіп, арқаға қарай жол тартты.

ЖИЙРЕННИҢ ҚОСҚА ҚОСЫЛУЫ

Март айының басы еді. Бул — бир жағынан төгін төгіп хәм жайып, бир шетинен жер сүретуғын уақыт. Ауылдағы бар көликті жыйнап қосқа қосып, арбаға жегип атыр. Қыбырлаған жан қый бар сейсхананың жанында. Ким шелек пенен, ким қапшық пенен, әйтеуір көкирегінде жаны бар болса, төгіннің басында. Оның үстине кимди көрсең сол «көлик жетпейди» деп зар қақсайды. Атларды болса урысқа алып кетти. Енди ғаррылыққа жүк артып, тауландырып келин түсірип жумсаймыз деп үмит еткен ғаррылар улларын урысқа жөнелтип, зарлап атыр. Қанша үхлесе де иске жарап турған солар. Олар не қылсын, бир жағына барса бир жағы қалып баратыр. Көлат жер. Қәйтсе де меңгеріу керек.

Соның себебинен бе, азаматлар қан майданда жүргенде мына Жийренди жумсап рәхәтин көрмейсен

ба? — деп қояды қыйын ис басына түскен жасы үлкендер. Сен болсаң:

— Ол сөзди аўзыңызға алагөрмең, балам аман келди тойға шаптыраман, — деп шыжа-пыжа боласаң.

Мен болсам Жийренимди соңғы ўақта көп жумсайтуғын болды, деп қыйналып жүргенде мына хабарды еситип, адамлардан әбден түңилдим. Ким болса сол нағыз ашыўшақ болып алды. Ойындағыны түсіндирип айта алмайсаң, шертилип турған биреулер, оның үстине бизиң кишемниң звеносында қосқа қосылып, жер сүретуғын, төгин төгип, туқым тасайтуғын еки ғана өгиз бар еди. Бир күни буның да биреуи тарпа түсип, турған жеринде өлип қалып, қолдошылар буны да азалап жүрди. Жер айдалмай, шигит себилмей атыр. Апрель деген келип қалды. Өле егилетуғын жердиң үштен бири сүрилген жоқ. Турғындары апрельдиң ярымы болмай-ақ, жерге шигит түсип болатуғын еди. Быйыл еки ғана көлемди егип болды.

Бар халық ислеп-ақ атыр. Сонда да ис өнбейди. Алдамурат ағам қысынғанынан Жийренниң алды-артынан айланып дөгерекей береді. Дийди — буны да жумсайжак-иў деймен. Бирақ, еле ашып айтқан жоқ. Жийренди жумсаў ушын хәммеиздиң келесимимиз керек.

— Қәне, Гүлхан, Турдымуратқа хат жаз! «Жийрен аман, өзиң келгеннен кейин тойға шаптырасаң? Ҳеш ғам жеме, ишим!» — де! Изине мениң атымды жаз, — деди Алдамурат ағам атыздан қаралай өшип келди де. — Буның қосқа қосылғанын басқалардан еситип жүрер. Озимнен хат алса питегене арқайын болады ғой? Бұл жақтағы қыйыншылықты қайдан билсин.

Мен жазбадым. Хәммемиз — сен де, атам да:

— Не деп отырғаныңа өзиң түсинесең бе? — деп шуұластық. Алды менен Жийренди сен аузыңа алсаң, баскалар не демейди, — деп бет бақтырмадық.

— Қанша шуұласаңыз да, Жийрен қосқа қосылмаса болмайды! — деп кесип айтты Алламурат ағам. Мен Айсултан апама жууырдым. Мени Айсултан апам тынығып тыңлап болып:

— Әлбетте, журттың жалғызы кеткен ғалаба исте Жийрен қарап жата ала ма?— Биресе отырды, биресе турды, тыпыршылап, тынышы кетти. Тек болғаны:

— Ертеңнен баслап Жийрен қосқа қосылады, десеши, —деп қояды. — Бир күн болмаса бир күни солай болыуы керек ғой, —деп сууық демин алды да өз ойы менен өзи бәнт болды. Сол күни Айсултан апам мени жибермеді, жанына алып жатты. Бирақ, азанда ерте оятты. Оның сол таңды кирпич айқастырмай отырып шыққанын билдим. Ара-тура үхлеп қояды, таң қараңғысын қақ айырып бизиң үйге қарап тартты. Изинде жортып киятырман. Қеш нәрсеге түсинбеймен. Келди де Майжаптың арғы ырашында өсип турған қамыс, боянлықтың арасында отырып бүгинги айдалатуғын жерге тигилди. Айсултан апамның не ойлап киятырғанын түсинбеймен. Бирақ кеулинде қандай да бир гүрес, фәзепли жигерди абайлайман. Изин күтемен.

Еле күн шыкпаса да бир-биреуді көргендей жақты, көл-дәрьядай, үлкен көлемде қыбырлаған жан жоқ. Тым-тырыс. Қандай қорқынышлы. Бир уақытта Жийренди жетелеп Алламурат ағам «Ийпан жап»тың көпирине минди. Изинде сен болсаң сөйленип, Жийреннің сауырысынан сыйпап, тап аяғының астына

араларын киятырсаң. Изинде кишем төмен карап муңайып киятырганы белгили.

— Мырзата, менің мырзагам, мырзаганың Жийрени — деп нармана болып жүрген кишем бүгін мырзагасының Жийренин өз қолы менен қосқа қосатуғын болғанша, кудай билсин, не ойлап киятырганын, деймен ишимнен. Күн жаңа шығып киятыр. Бәринен бәтер Айсұлтан апамның не ойлап отырғаны маған жумбақ. Мен үндеместен өзімди тутсам да көзімнің жасы жумаланып барағыр.

— Жийрен ханнан хабарсыз мөңтийип Алламурад ағамның жетегінде киятырганына қараса, Айсұлтан ана — дегенімди өзім де сезбей қалыппан.

Ол «тыныш» дегендей суқ бармағын еринине кесе тигеледи.

Көзімнің жасып сүртемен де изин күтемен. Орнынан ұшып турып Жийренге жууырайын десем, Айсұлтан апам ийнимнен басып қайта отырғызады. «Қазаннан иши» деп аталатуғын пахта жерге түсе бергенде сенің:

— Турдымурад! Шырағым, бармысан! Жийренине кинигінің келин әкеліп беремен, деген нийетлерің қайда?! Бүгіндегі Жийренинің мойнына мойын-тарақ түсің, колхоздың қосын сүйрейжақ ғой. Қанылдыман!... деген аянышлы дауысың еситилди. Мен бетімди бастым. Және қарадым.

Хар ким хәржақтан келе баслады. Атызда азғантай тиришілік пайда болды. Айсұлтан апамда еле сес-сезірі жоқ. Кирпик қақпай тигиледи. Ыраштағы үйілген кесектей үнсіз. Жийрен болса бизлердің барлығымызды білгендей елеўреп усы тәрепке қарай береди.

— Жийрен атын желдирип, қыз алып келер едим! Қосқа қосып Жийренди, жылайман-ау деп пе едим! Ұа халайык! Қайдасыз?! Улымның үмитлери пушқа айланып баратыр ғой! Көрип тұрсыз ба?! Жийрен қосқа қосылайын деп тур! Үмити кесилип, жулыны үзилгир—фашист! Орға түсип өрисиң тарылғыр-әй. Жеңилип, халық алдында шерменде болғыр—фашист! Жақсы нийетлери жоқ па екен, Гитлер дегеннің! Ол ширкиннің үйлендиретуғын улы, узататуғын қызы жоқ шығар сирә! Бул не деген сумлык еди. Ол фашист емес, бәле шығар, —деп сен еки қолыңды аспанға көтерип, дауысыңның барынша ениреп бақырдың. Турдымурат ағамның Жийренди желдирип, қыз айттырып жүргенин көргенлер саған тәселле берип, фашизмге нәлет айтып атырғанлары бизлерге тал-тал еситиледи. Жийрен болса отлақ жерге киятырғандай арқайын. Әйтеуір қосқа жегилетуғынынан бийхабар.

— Еле де балам аман келип, мақсетлери орынланар, —деген үмитим бар қудайдан, — дейсең де көзиннің жасын сүртесен.

Ал Жийрен болса, қосқа кирсе кәне! Мойнына мойынтырық салдырмай аспанға шапшыйды. Қыңырлық етип киснейди. Дөгерегинде турғанлардан жәрдем сорағандай алақлап, елеурейди, кимнендур жақсылық күтседи. Ұеш кимге ырқ бермейди. Булқынып мойынтырықтан шығып кетип көнбей атыр. Жууғарада көнетуғын түри жоқ. Шығып кеткен жеринен күшлеп мойынтырықты кийгизеди. Жийрениң баяғысы — баяғы. Қосқа қосылғанына қайыл болмай сол жерде турғанлардан, мени көрип турып ырасыңыз бенен қосқа қосасыз ба? дегендей шағынып қарайды. Олар жүзин бурады. «Тойға шаптыратуғыныңыз

қайда?» дегендей адамларға қарап оқыранады. Хәтте, біреуді күткендей, бір дыбысты еситип тұрғандай қулағын тикирейтип қайшылап елеулейди. Жийреннің иезери еле бизлер тәрәпте. Сонда мен Айсултан апамның ырашта отырғанын билип қарады-ау дей-мен эле. Мени көрсе әбден гежирленип қалар деп Айсултан апам да шыдап отырған сыяқлы. Бір уақытта:

— Енди сениң жағдайыңды күтиуге пурсат жоқ. Қалсаң де, қалемесең де бахтыңа қайыл боласаң. Жийрен! — деп Алламурат ағам қанша мықлылық етти тұрса да қолындағы атты қосқа жеге алмағанына өзіне озиниң қәхәри келди. «Көрейин деп пе едим Дәуқараны, алайын деп отырған ауымды алды» дегендей-ақ, «жау жағадан қолын жаздырмай тұрғанда ерелікті күтерийуге шама жоқ, мен де сени қосқа қоссаң, көз жасларымды ишиме жутайын дегеним жоқ ели. Елге қандай сүргин тууып тұрғанын мен айтпайың өзиң биліуиң керек», — деп, тап Жийренди түсінетугандай, жағдайды билетуғын адамға теңгерди-ау, Алламурат ағам. Сөйтип, жерден бір шыбық алды... өзі уақта урғанын көрмей-ақ қояйын деп көзимди тәрәп жумдым. Айсултан апам болса күни менен көзін тигип шыдаса да, Алламурат ағамның шыбық алғанын көриуи мәттал, ағып тұрған үлкен жаптан қалай аттағанын билмеймен, аржағына секирип-ақ түсти:

Өзим!... Өзим!... Шыбықты таслаң! Жийренге шыбық тийгизбең! Өтинемен?! Шыбықты көзине көрсетсең! Жийренге шыбық түе қол тийдириуге хақыңыз жоқ! Еситтиңиз бе? Хақыңыз жоқ! Жийреннің ийеси бар. Келеди! Келеди!! — деп Айсултан апамның Жийренге қарай өкирең қағып жууырғандағы өксигин өңитиуге умытыу мүмкин емес.

Мен турған жерімде қатып қалдым.

Алламурат ағам шыбығын услауы менен сиейип тур.

— Өзим бирге жүремен. Жийрен менен өзим қосқа бирге қосыламан!!!

Жийрен қарасын көриуден-ақ киснеп, қосты сүйреуи менен Айсултан апамның алдына қарай шапқанда, кишем бетин басып қара жерге отыра кетти. Хәммениң де аяғының димары кетип төмен еңкейди.

Айсултан апам еле жууырып киятыр:— Жарасығы болмаған бурымды да бул қудай маған берген екен,— деп шөп-шар илип киятырған узын бурымын басына еки-үш рет айландырып орап таслады. Шалғайын пақал илип киятырған мауыты камзолын да шешип ылақтырды. Ол жүрегин өртеген қайғының пәти менен қаңбақтай ушса да мүшесине карап тоймайсаң. Кийиктиң шақындай түртийип, көйлегин көтерип турған өңири, нығыз дене балықтай туулап, шатыраш көйлекке сыймай атлығып кетежақ. Бул көринисти көрген хаял-еркек ийегин тислейди... Бәлким булар: «Турдымурат бул бурымларды жағымлы қоллары менен талай сыйпап, дирилдеген денелерин талай бауырына басқан шығар... Өттең, Айсултан жылтылдаған бул бурымларды өзине ауыр жүк көрип, сулыу тулғасынан түңилсе, хәзир түңилип тур ғой... Турдымурат келгеннен кейин... баяғы қәддин алар-ау...» — деп ийек қыматуғын шығар...

— Қарағым, Жийрен. Достым, Жийрен! Мен мындаман, жаныңдаман. Кеулинде не барын айта алмасаң да мен билемен, басқалар билмейди ғой! Неге өжетленесең?! Ұәдеңде еле турыпсаң ба? — деп келе аттың мойнынан кушақлап басын қойып өксиди...

настарып сыйпап бир нәрсе айтпақшы болады, биздер анық түсине алмаймыз. Өкпеси өшип шаршағандықтан сөзлери нақма-нақ шықпайды. Жийрен болса, қолтығына басып тығып Айсултан апамның сөзлерін мавсуллағандай басып шайқап төмен салады. Мен сонда Жийреннің көзiнен жас шыққанын анық көргенмен. Догереклеген адамлар тәселле бериуден де айыралып тұр.

Айсултан апам жасын тыйып, өзiне келип:

— Жийрен, саған минип келип, келиншек боларман деп едим, жолларда тартыс ойнап, күлкіге мантығарман деп едим. Бул күнлигинде көз жасларға мантықтым. Мениң не шарам бар. Бир өзiмнің қолымнан не келеди!? Болмайтуғын иске хеш биынның де шарасы жоқ. Ел тыныш хәм ийең болғанда басқа гәп. Жау ийектиң астында турғанда сениң мына тентеклигиң хеш жерге сыймайды, бәуилге жайғаспайды. Соны да түсинбей тұрсаң. Турдымурат келеди, ылақ шабасаң! Жарыстан да оза-саң өле! Сол шадлы күнлер тез келип, бизлердин тыйамызда шапқың келсе, усы жұмысты желкең менен көтермесең болмайды. Бул тек сениң қолыңнан келеди! Егер қәлесеп екеуимиз тең атқарамыз. Пүткил өл жауға қарсы гүрескенде сениң қарап тұрғаның өзіне де жараспайды. Қәне, атла! Өзим бирге жүремен. Қәне, қәне, — деп Айсултан апам Жийренди жылаулап әстен танка салды. Алды менен Жийреннің алдына өзі түсип, тап пенен бирге жүре баслады. Изинен Алдымурат ағам гүндени услап баратыр.

Мен өз көзиме өзим исенбеймен.

Айсултан апам Жийренди жылаулап, қос алдында не ойлап баратыр екен... Әлле, Турдымурат ағам-

ның: — «Айсултан тойымызда Жийрен менен ылак тартысып, жарысқа жиберемен» дегенлери қулағына келип, ертең бір күн Турскең келсе не деймен? Жийренди өзим, оз қолым менен жетелеп қосқа қостым деймен бе?!...

Ямаса... Толыбай ағам Қызларгүлди, Турдымурат ағам Айсултанды мингизип тойларға барғанын, жолларда тартысып ойнап, қыял сүргенлерин көз алдына келтирип баратыр ма екен ...

Не ойласа да ой толқынында мантиғып баратырғаны жүрисинен-ақ билинип тур. Қәпелимде қос, жер сүриу ақылға жайғаспайтуғын нәрселер... Бул не деген сұмлық!

Ямаса ақ жипек көйлекке сай, торқа белбеудің пөпегин дөкилдирип, бағдың астына келип, Жийренди жылаулап өзін күтип тұрғанын еслеп баратыр ма екен? Айсултан апамның хәзир ат алдында баратырғанында көз алдында тап сондай болып Турдымурат ағам тұрған шығар-дә... «Жийренге мингестирип Төрткүлге оқыуға алып кетемен» деген дауыслары қайталанар ма екен сирә?! — деп әрман етип баратыр ма екен?...

«Ексүйимиз қосылып, ертең бір күн той дегенимиздің соңы урыс болды. Оқыуға атланамыз деген нийетимиз төгин төгіп, қос айдау болды. Бунның изи не болады?... Ол да гүмилжи! Жак, жак бәри де уақытша, қурыған кеуилим қаяқтағыны шақырма... Еле барлық жаксы нийетлеримиз иске асады.

«Жас тилеги қабыл» деген. Сол жаслар бизлер емес пе?! Я, Турдымурат!» деген сести де шығып кетти Айсултан апамның.

— Не дейсен, шырағым? — деп қулағы ербең етти Алламурат ағамның.

— Хәш нәрсе, хәш нәрсе! — деп алдына қарай кетсе берди. Уялғанынан тағы: — Жақ, жақ, хәш нәрсе, — деп қайталады да, маңлайының терин бир сыйырып, екінши сүримге айланды... «Егер... Келмей қалса, мәсәет интишрымды жас пенен жууаман ба?» деп тағы гүбирленди.

Мен болсам бүгин усы ўақыялардын бәрин түсимде көргендей боламан. Түсим шығар деп көзимди жұмсап көлип тураман, шыдамай және ашып келип жиберсем күндиз. Жийрен қоста, Айсултан апам ат алдында. Дүньяда нелер, қандай хәсиретлер болып атыр. Бул хәсиретлердин изинде не бар!?!... Билмей бас катыраман.

Өле соның менен Жийрен әстен-әстен қыйын жұмысқа жетиле берди. Арбалы жүк әкелинетуғын болса да Жийрен кетеди. Тентеклик дегеннен усы бәхәрде-ак жүрәй болды.

Бурын Айсултанды көриўден қоста жүрсе де, арба сартып киятырса да, аяқ серпшей тура қалатуғын Жийрен колхоздың жуп-жуўас бас көлигине айланғаннан да көрди.

Иди сениң тилегиң: Балам аман келсе бәриниң де илажы болар! Ат табылар, — дей бердин.

ТУРДЫМУРАТ АҒАМНЫҢ ЕКИНШИ ХАТЫ

Айсултан апам снди бурынғыдай емес, бир-еки күнге тоғком Жийренди қосқа үйреткенше тез-тез өлип турады да соң сийрек көринетуғын болды. Егер Жийренге көринсе, ол тура қалады да, исти артқа

шегиндиреди ямаса өзи жылауламағанша жүрмейди. Енди Турдымурат ағама хат жазыуға қолым бармады. Жийрен қосқа қосылды, оны Айсултан апамның өзи қосты деуге бола ма? Бәри орнында, жап-жақсы дей бериуге де хұжданым жетпеди. Тек аманлықты айтып бир рет-ақ хат жаздым. Буған жууап келмеді. Енди бир-биреу менен сөйлесиу де, атқа от орып, Жийренге алданыу да атамның аяқ ушына кетти.

Жигит ағамлар келеди деп қууансам,—анау өлипти, мынау өлипти, еситтире алмай атырмыз,—дегенди көп еситемен.

Ал, снди бүгин хеш кимнің де иске қолы бармады. Себеби, колхоздың басқарма ағзалары: Қыдырбай аға, Пахратдийиннен қара қағаз келипти, еситтирмесек болмайды. Өли-тирисин билмей ата-аналары зары-гирьян болып отырғаннан гөре биротала билип отырсын, деген қарарға келип, еситтириу ушын Алламурат ағамды да бирге алып кетти.

Сен болсаң:

—Өйбей, анасының соры қайнап қалыпты ғой,—деп ағыл-тегил жылайсаң. Ешейинде күлип жүретуғын ысық жүзлі баслығымыз Айбийке ғой өмиринде қууаныш дегеннің не екенин билмегендей, қууаныуға нийети жоқтай ашыулы хәм биреуден езилип қалғандай, төменшик. Себеби, өлгенлер өзинің ең жақсы көретуғын қәйинлери. —Келиншек әкелсең өзим хызмет етемен,—деп оларды еркелетип сөйлейтуғынларын талай еситкенмен. Енди олардың майданда, жау қолынан зая кеткенине бирден көне қалыу аңсат па?!

Хәмме шығып кетти, сен де соларға ере кеттиң.

Кешикпей-ақ күн шығыс арқамыздан ұай-ұай өспігяди хәм Мәкалай шешем менен келининин жөкдау айтқан дауысы қулағымызға сай-сай келип тұрды. Енди үйлердің арасында мыйық тартыу, қол жырылса үйге келип, үй пайдасын исле, деген умыттыды. Балалар урыста өлсе, өзлери жауға қарсы гүрөсте — атызда, жұмыс басында өлежақ. Айсултан аням да қыяллардан гүдер үзип, колхоздың бас билеген болып алды. Ауыл арасындағы бундай қыян-кестілик бәринен де бетер бизлерге, балаларға қыйын болды. Класста отырсақ та, тым-тырыс. Сөйлесип, күлгеніңге агасы урыста өлген балалардан қолайсызданамыз. Олардың сиркеси суу көтермейди. Үйде ер-көлен, қылық болып кеткен затларға күлейин десең биреулердің қабагы ашылмайды. Әйтеуір хеш кимге көш нерсе хош жақпайды. Сизлер болсаңыз «басқа ауылдың балалары да қазаланған екен, барып келетінне деп таң атқанда-ақ атыздан шығып, түнде-ақ көте бересіз. Енди бизлердің аш-тоғымыз бенен де санша неңиз болмады...

1942-жылдың май айы да кирип келди. Бизлер майдың жигирмасы күни оқыуымыз тарқап, айрықша деген бахалар менен үшінши классты питкерип кууанып, болып-отип үйге қайттық. Жаратылыс деген сениң қайғың менен, қыйыншылығың менен пен жоқ. Оз күшине минип дөгерек маужыраған көк майса, шайқалған қойыу саялы терек. Қарап көзин тоймайды, хәтте, үйге кириң келмейди. Жән-жақ қыял-жасыл ашпақ гүл. Тек ылақ жайып, от орып, анямлардың жанында атыздан шыққың келмейди. Не деген менен, бәхәр өзіндеги бар сулыулық пенен жүрәкті қабырлататуғын күшли сезимлерин ала келе-

туғыны тәбийғый. Мен оқыуды питкерип көкирегим қак айырылып кууанып келсем, үйде бир де адам жоқ. Керегеде қыстырыулы турған гешкиртимди ала атызға тарттым. Китапларым ууыққа қыстырылығуы менен изимнен қарап қала берди.

— Пайыма тийген сотыхты тез болмасам мына күннің сылайы жүдә жаман балам. Төбемизде мыс қайнататуғын түри бар,—деп гүбирлендің сен мени көрип. Ырастан, бүгин уясынан күн шығыудан-ақ қайнап шықты.

— Апа мен үшінши классты айырықша питкерип келдим. Өзим көмеклесемен. Тез боламыз ғой,—дедим кууанып. —Енди Турдымурат ағама хат жазаман, қызық китаптар жибер, деймен.

— Кутлы болсын, шырағым. Турдымурат ағаң барда айрықша питкергениңе той болар еди. Мине, үйде кууаныудың орнына атызға келдің! Қөмеклесе ғой. Турдымурат ағаң қызық китап жиберетуғын жерде ме! Ах... Ол хат та жаза алмай жүр ғой, үүх... үх... Ең болмаса хаты келсе де китап жибергендей көрер едик-ау, шырағым,—деп ах-үх-үхлеп алдыңа жылыстың. Ол жыллары пахта дегенди отақ басып, бийшараларды өсирмейди, адамлар да отақтан көзин аша алмайды, және орақ пенен түбин ашып болып кетпенлейди. Сениң алдың оратылған пәшек, суушигин пахтаны көрсетпей тур. Мен орақ пенен пахтаның түбин аршыдым да, өзиң кетпенлеп кете бердің. Демде-ақ әдеуир көлемди ашып тасладың.

Бул көлем «қаланың иши» деп аталып, кубласынап «Ийшан жап», батысынан арқаға қарай Майжап өтеди. Бул көлемнің сулыұлығы сонда,—сол еки жаптың бойында шайқалып өскен ақ тал, қара тал,

жүйде ағашлары бүркеп саярынан сылдырап аққан суулар өсе беріп тұрады. Пахта көлеми сол еки жаптың ортасында, ыссыласан шомылып, шайқалған тереклердің саясында дем алыуға да болады. Бұрын саясына тілең қыз-келиншек жыйналып, қызық әңгіме тауып, бирин-бири басқылап ұақ-шақ болып аттарыны еди. Бригад, табельшиклер келсе ғой, алдына томарақ қойып: «пайыңды алып кет» деп атызға салып эмаса үйіне шақыртыуға үәдесін алып, күлкіге батып атағуғын еди. Бул бәхәр ондай қайда?! Мына күн шыжтырып дем бермей тамылжып тұрса да кінә тауаша кетпенлеп, ким тауаша бірлеп, хәр ким өзінің пайына тийген жерде тырбаңлап атыр. Биздерге не, сәл ыссыласак жапқа бойымызды таслап-таслап аламыз. Ал апамлардың тери арқасына шығып тұрса да, жұмысты таслап кеткиси келмейди.

— Хай, кой, өлші қалармыз, мына ыссы шыдататугын емес. Елп еткен самал болмады ғой әдира-валдыр. Бір майдан салқынлап алайыншы,— деп басқалардан ийбене-ийбене Алмагүл кишем «Ийшан жаңтаны бойына қарай бетлей берди. Хаяллардың бәрі де биримлеп келе баслады. Биреулер самаұрын көйди, ыссы суу жутпақшы. Бәриниң де ыссыдан таңдайы таңдайына жабысып, бет-аузы ала шаңғыт, сөйлеуге халы жоқ. Күнде бундай ұақытта қашқан тұлғаның алатугын булар бүгін жүдә кеш отырды. Бір көседен ыссы суу жутып алған соң жас келиншектерге жан еніп, бирин-бири түртіп басқыласа баслады.

Мына қыздарды күйеуге беріп еле азыуымызға сәлемет ғой,— дейди Алмагүл кишем майда қыздарды өрмеклеп.

— Қайдем, ендигиден былай ақсақ-майып болмаса сау жигиттің өзі шамалы болар, — дейди жасы үлкенлери. Кем-кем, ким соқыр болып келген, ким ақсақ болып келгенлерди диге баслады. Бизиң ауылдан ақсақ майып болса да келген еле, бир жигит жоқ.

Айсултан апам булардың бетине жалт-жалт қарап, иренжигендей болады.

— Ол жигитлердің аналары пақыр мүшесінде мини жоқ етип-ақ тууған ғой. Урыс деген ғазеп болса не қыласаң?!

Айсултан апама көптен анықлап қарағаным жоқ еди. Хәзир көзим түсіп кетип еди, бұрынғыдай емес, солып пискен мийүедей шырайсыз хәм салпаусып тосаң көринеди. Сениң де еки көзиң сонда. Апа, сен қызық едің-ау. Айсултан апамды өзиңнің тууған қызларыңнан да бетер жақсы көрип, келбетине ынтығып қарап тоймайтуғын едің. Бәрха бир көзиннің қыйығы сонда болады. Хәзир де соның кеуили иренжийтуғын сөз басланып кетпегей дә деген тилекте отырғаның беп-белгили еди.

Соның арасында почта Ережеп аға алыстан қуйынлатып атын шауып келе берди. Ол бул киятырғанында дуўсыйды тыңламай, хаяллардың үстине айдайжақ.

— Сирә, бизиң мырзаға киятырған шығар. Келе-гойса тезирек той жер сдик, — деди кишем қууанып.

Хәмме Айсултан апама қарады. Атты иркетуғын түри көринбеди, хаяллар аттың пәтинен тайсалып жән-жаққа пытырады.

— Кисе, хә кисе, Турдымураттан хат келди, сүйинши, сүйинши! — деп бақырды жақынлай келе. Жүрегимиз соң-соң барып орнына түсти. Хатты Айсултанға услатты. Ол хатты ашты да тым-тырыс

қалды хәм — Турдымуратқа оқ тийипти, — деп көзіннің жасын жумбай-жумбай төкти. Ҳеш кимге қарамады да, кетпенін сүйреп атызға қарай кетти. Айсултан апамның жүриси кем-кем шаққанласты. Кетпенін таслай сала Жий... ре., е...н! — деп бақырыуы менен Майжанқа қарап пәт пенен жууырғанынан мен барған беттім. Хәмме де сескенсе керек, Алмагүл өшпем, Қызларгүл де изинен жууырды. Ол желбиреп, баған ашып-жумғанша Майжаптың паяпылына минди де көзден ғайып болды. Сен болсаң, Айсултанның туңғасына телмирип қарауың менен отырған жериңнен көңгалмадың. Мен шыбындай ушып паяпылға миндим. Жантың аржағында майысып турған көк шанги бауырына басыуы менен қалай болса солай жер кушақлап солқылдап атыр. Айсултан апамның арамағаллары басынан түсіп қалыпты. Қайдан келсе қайдан келсин, Жийрен шашларын ийискеп мүлгийди, Айсултан апам болса бетин жерден алмай Қызларгүл көлгенде де қолындағы бир жапырақ қағазды мушында мыжымырлап бауырына басып солқылдап атыр ели. Дигерегинде осип турған майда таллар да, нәруан қалыңдар да, бәри-бәри Айсултан апамның қайғысына көсәлгендай сылдырап басын шайқайды, тәселле айтқандай сыбырласып сес береді.

— Айсултан! Аманлықта бунша неге өзинди жойған. Турдымурат елге тез кууыссын десен, көзине жас алма. Көзине жас алыу — нәмәрттиң иси емес пе?! — деп хаяллар оны орнынан түргелтип басына арамағын тартты. — Тек оқ тийгенге өзинди хәм басқаларды прежитиуиң қарақалпақтың мәрт қыздарына тән емес. Мәрт жигиттиң сүйген яры мәрт болмаса, ол қалай жау жеңеди?! — деди Қызларгүл.

Айсұлтан апам басын көтерип, орнынан турып отырды да, шайқалып өсиіп турған боянның бір шақасын жулып алды да жапырақтарын биримлеп жула баслады.

— Сизлерге мәрт болыу аңсат көринип турса, маған сүйгенімнің сау денесине тийген оқтың хазары ауыр тийип тур ғой, досларым-ау! Бир мүшеси кемис болса да елге келсе маған бахыт емес пе? Бирақ... жаудың оғы шеп қабырғадан кирип, оң қабырғадан шықса, аман қала ма?! Мине, оқың! — деп мыжымырланған хатты жаздырып желбиретип маған услатты. Үңилсем, сары қағазға түсирген хәриплер Турдымурат ағамның жазыуына усамайды. Жыйнап алып зорға оқыдым.

— Сен бир күн қослас болсаң да, Тобыбайдың жолдасы деген ат көтердің, кишкене Тобыбайды бауырыңа басып отырсаң!

— Сен...

— Мен, мен қай нәрсеге бас жип тактым! Тулымында тул қалды, деген усы емес пе? — деп қолындағы шақаның желбиреген жапырағын биримлеп жулып сояу қылды, — Бундай күн сениң басыңа түспегей, достым, — дегенди қосып қойды. Алмагүл кишем де бул сөзге қосылғандай ийегин тислеп, Айсұлтаннның жас жууған жүзлерин сыпырды.

Мине, қыз-келиншеклердің ара-тура урыс гәзебин умытқысы келген минутлық муқамларын да фашистлердің кетары кеткен жауызлығы мәкириуғе айландырды.

Хатты алып саған шыбындай уштым, саған да оқып бердим. Сен хаттағы сөзлерди еситпегендей алысларға көз тигессең, тек болғаны.

— Оқ тийгенде аға дедиң бе я апа дедиң бе шырағым а! — деп кемсеңлейсең. Ережең ағам тек тәселде айтыу менен отыр.

Бір қарасам, Айсултан апам әлленемірде өзине келіп орамалы желбиреп, атызга түсерін ямаса сениң жанна келерін билмей, паяпылдың қақ ортасында тұрып қалды...

АЙСУЛТАН АПАМНЫҢ УЗАТЫЛЫҒЫ

Турдымурат ағама оқ тийген хабарды еситип үйге Айсултан апамның анасы келди де өзи келмеді. Сол келмеуі менен ара-тура көргеніміз болмаса үйге келуі тоқтап қалғандай сезилді. Бірақ, гейде көрісін калсақ менен Жийренди сорап турады. Ара-тура Жийрен үшін сайлап от орып береді. Егер мен көршібеген күні өзи-ақ дүзлерде жүрген Жийреннің алдына от таслап, жалын тарап тұрғанын көреміз. Жийрен де бұрышғыдай емес. Хәмме нәрседен гүдер үшін, хәммеден суұйғандай бизлерди көргенде де бағанып-сиккинип мойнын созып емиренбейди...

Сениң сидиги тилегиң — баламның аман келгенин көрші өңгеймен, — болды. Хат та тоқтап қалды.

Сол хаттан кейін Турдымурат ағамды шай алғандай тым-тырыс болды. Арадан көп күнлер өткен соң Айсултан апамның анасы үйге тағы қыдырып келди. Битлер дөгереклеп, Айсултан апамды сорап береміз. Ал сизлер екеуіңіз аұзыңызды аұзыңызға қойып сөйлесип бизлер менен хабарласпайсыз. Сен аған хәр сөйлегенде аұзың кемсеңлеп сөйлейсең де, айыемесен жууап та қайтармайсаң. Бизлерге булардың бәрі түсиниксиз, тек ғана апам жыламаса дә...

дейтуғын едик. Оны шығарып салғанда да үйден узак «Үшқыз ой» деп аталатуғын жерден өткенше екеуиңиздиң гәпиниз таусылмады. Енди екеуиңиз хошласар жерге келгенде энейдей болып хошласып тарқасар десек, бир ўақытта сениң:

— Оннан да Айсултанды Турдымурат келместен бурын сатып жеймен десеши, — деген дауысың қаттықатты шықты хәм сен Айсултан апамның апасының жууабын күтпей-ақ, ашыулануыуың менен жаулығың желбиреп үйге қайттың.

— Хау, Хатира шырағым-ау! Түсинсеңши! Айсултан да енди өзиңнің кызың ғой, бахтын байламаса! Турдымуратжан аман-сау келеғойса Айсултандай қыз қапылар дейсең бе! — деп изиңнен дауыслап жалынады Айсултан апамның анасы.

Сен бул сөзлерге қайрылып та қарамадың. Сөйтип кәпелимде екеуиңиз ски жаққа кеттиңиз.

Арадан көп күнлер өткеннен кейин, Айсултан узатылатуғын болыпты деген ызың-сызың әңгиме еситилди. Бирақ, үйге еле анық хабар келген жоқ. Сөйтип, бизлер ушын хәмме нәрсе умытылып, мектепке баратуғын күнимиз де жақынлады деп қууаныш жүргенимизде Айсултан апамның узатылатуғын күнин айтып үйге хабаршы келди. Сол ўақытта хәм-мемиз үйде едик. Айтыушы шығып кетти. Үйдиң иши бираз ўақытқа шекем тынық суўдай тынып қалды. Шыбынның ызылдысы еситилип тур. Я үлкен болып я киши болып қыбырламайды. Мениң өңмениме тас түскендей бирден тығылып кеттим. Қозғалыуға қорқаман. Егер қозғалып кетсем, дәл ортадан бир нәрсе жарылып кетип, ылашығымызды төңкерип таслайтуғындай болып турды маған. Қорыққанымнан

көр байсаңыңдың бетіңізге жалтақлай бергеним еле
сенде, — деп анама қарасам:

— Хай, шырағым-ай, ол ұақыялар мениң де есим-
де мәрдей болып тур ғой, — деп ыңыранып апам
таныған тұрып отырғысы келип пе, ямаса түргелип
отырып бір нәрсе демекши болды ма, қалтырақлап
көзінен умтылып атыр. Оның менен тура алмады,
дәрісү сүйедім.

— Хә қурыған диңкем қурайын деп тур-ау, — деп
есіңізденді, — ақылыңнан айланайын-ау, бәри есиң-
де тур екен ғой. Мен сол жыллары қалай жүріп,
қалай тұрғанымды да билмедім. Келептің ушын
жайтқан күнлерім го...й..! Етегине от тийген бала-
дай, жаулығым желбиреп жууырып жүргенимди
абайлап, есиңде сақлап жүргениңди айтса, қууатым!
Тұрашмұратжаным-ау! Ах-им..мм.. — деп дирилдеген
еріңдерін бір сыйлап маған көзін тикти. Хәш хәре-
сетен көздер қорқып кетип, отырған жерімде мен
де лал болып қалдым. Ол және омырауын көтерди.
Маған тигилди, бірақ таный алмады, және дастыққа
байып таслады.

Күраналары Турдымұрат ағам туұралы айтқанла-
рында да апам албырап талықсып отырса да мынадай
бір мағмұнсыз халда болмайтуғын еди. Буны көріп
«Иди сирә айтпаспан» деп бул әңгімени баслағаным
ашымен өкінемен, өкінемен де апамды аяйман.
Себеби, өзім де жигит ағамды сағынаман, ол туұралы
өлей бергим келеди, айта бергим келеди, Апам болса
перентің сағынған ана емес пе?!

Сөйтпін, шырағым, жаулығымның желбирегени.
Айсултанымның, шырағым-ау оның да жүрегі мен-
нен бетер болып сызлаған екен ғой. Кеуиллери

алғау-далғау болып ойларын жыйып алалмай, сокпағын таппай да жүрген екен ғой, шырағым! Шырағым! — деп апам біраз тынып қалды, да сөзін жалғады. — Тири жан тиришилигин етеди, мына елдеги урыстан қашып-пушып қалған жарамсыз сұмырайлар есигимизди тепсеп азаплап қоймай баратыр. Бул азапты күнде көріп отырғаннан белгили баслы биреуге узатып бир азаплағымыз келип отыр. Мына қоңсы ауылда урыстан жарадар болып келген бир жигит Айсултанды унагып, жаушы жибергенин билдирейин хәм сизлерден руқсат сорайын деп келип едим, жағдайды билместей емессең, шырағым. Жаныңа егеу салған менен ис орнына келмейди, — деп ақыл айтып тәселле берип еди ғой, Айсултанжанның апасы сонда.

Мен болсам, бул әңгимелерди еситкенімде Айсултандай қыз табылған менен мениң баламды шын мәнісінде сүйетуғын Айсултанның жүрегіндей жүрек табылмайтуғынына ишим ийт жыртқандай болып далбығанман ғой. Еле де жаулығымның түсіп қалмай желбиреп басымда турғанын айт! Жаулығым да бекем тартылғанды да! Жаулық та қурымады, Мен де... — деп ыңыранып, денелери дирилдеп, тап ауырмағандай шаққан хәрекет пенен орнынан орре турып отырды. Апамның қалтылдағанынан сескенип, сөзимди тууардым да дәриуу барып сүйедим.

— Ендиги жағын өзим айтайын, өзим, — деди көзлери масаладай жанып.

— Үйдің ишинің сол уақыттағы тынғаны — бәримиздің де жасымызды ишимизге жутып, не айтарымызды билмей дағдарып отырғанымыз еди ғой, шырағым.

«Атымды байладым таудың қағына,
Жүрегім өртенди перзент дағына»

— деп, Тұраымуратымның дағына жүрегім өртенди
... Ишкі қурылысымның бәрі күйік ғой қуғатым,
Уағым! — дерін десе де апамның көз жаслары бетине
үккен өлсімнің бәрін жуып, сөзинің изін айта
... дастаққа бойын қайта таслады. Сөйтти де апам
үлк болып қалды. Сулқ болып атырса да:

— Айт, айт, айта бер, — дегендей қолын силтеди.

— Ана, сіздер сол үндеспеуіңіз бенен бір кесе
шай ишпестен хәр қайсысыңыз өз рузыгершилиги-
ңізге тарқап кеттіңіз. Мен Қызларгүл кишемнің
үйіне кеттім, — дедім, әлленемірде кеуилимди ба-
сап. Тағы анама нәзер аудардым.

— Хау, кишкентайым кешеден бери келмедің ғой,
ауырып қалғаның жоқ па? — деп ол орнынан ушып
тұрып бауырына басып, маңлайымнан сүйди де таза
қурақ көріңшелерін төсей берди.

— Кише, Айсултан апам узатылатуғын болыпты
ғой, сенің хабарың бар ма? — деп сол жерде қамсық-
тым.

Ол маған кишкентайым, қамсықпа да демеди, со-
лай ма деп те таңданбады. Айсултан апамның узаты-
латуғыны оның «кәріне келмегенине» ашыуланғаным
өзіне.

— Сен не? Соған қуғанып отырсаң ба? Қыйлан-
бансаң ғой, — деп тиклендим.

— Ойбей, кишкентайым, жақ-жақ. Мен оны қаш-
тан билеп, кеуилимди басқанман. Сізлер хәзир еси-
тп көнбей отырғансыз ғой. Қай уақта да усы хабар
... керек хәм өлмектің изинен өлмек жоқ,

тиришиликке умтылыу деген кандай жағдайда да өз күшине минеди гой,—деп қысынғанынан бир тынбай сөйледи хәм сөзин жуумақлап келе, апаңлар Айсултанды узатыуға ол үйге бара ма? — деп сорады.

— Мен билмедим.

Үйде кеште хәммемиз тағы жыйналдық.

— Мен Турдымураттың кеткен жағына кетер едим. Ол қолдан келмейтуғын болған соң көниу керек-ау деймен, — деди атам хәммениң нәзерин күтилмегенде өзіне аударып,—сонлықтан ертең бирди-ярымын Шәрийпаға барып қызы Айсултанды узатысып қайтың. Айсултан енди бизиң де қызымыз. Ендиги бахты ашылып кеткей!

Сонда сен, әстен жылыслап болып гөне сандығыңды ашып, Айсултаным келсе, кийгиземен деп қойған шылт жаңа бес кийимдиңди бир түйиншикке түйип, сол үндемеуиң менен кишемнің қолына услаттың да:

— Бизиң үйде киймесе де, ендиги үйинде кийер, Турдымуратжанымды еслер, — дедиң де сыртқа шығып кеттин. Есиктің алдындағы хауызға бет-қолыңды жууып көп уақытта қайтып келдің. Сөйтип, Айсултан апама рұқсат берип, кишем екеуимизди сол үйге жөнелттиңиз.

— Барған жеринде бахты болғай илайым, мениң Турдымуратжанымды умытпасын, Айсултанға дууай-дууай сәлем айт,—деп изимизден дауыслап қала бердің.

Айсултан апам алыстан-ақ алдымыздан шықты. Алды менен Жийреннің мойнынан қушақлап, жалын сүйріктей бармақлары менеп тарап бираз турды да:

— Жийрен, сен қосқа қосылатуғын күни жылап жүрген басларым, енди мене Түрекенди «умытып»

Баяса юл бережак болып өлмей шыдап турман ғой. Мен кәтелестим бе ямаса... — деп маңлайын Жийреннің жалына басып жасларын төкти.

— Енди ойласам бул Айсултан апамның Жийреннің аяқтан ең соңғы мәртебе сыйпауы екен-ау, апа?!

— Апам бул сөзіме илла деп аузын ашпады бирак, бәзін тарса жумып, көз жасларын жута алмай, тамағынан асты иешип тығылып бүлкілдеп атыр.

— Айсултан, сен кәтелескениң жоқ. Жаратылыс деген құдіреттің инсанларды өз дедигине көндирип, талай өртлерди сондиреди екен. Бул жерде хеш қандай кәтелік корип турғаным жоқпан, Айсултан қарағым, — деп кишем Айсултан апамды жубатты.

— Салай кусайды, — деди Айсултан апам көзинің жасын сүртіп турып, жипек дауыслары менен әстен гана.

Ертеңіне таң ата бергенде:

— Ал, Жийрен, хош бол, ийең келсе хабар бер. Өлгенімше ұмытпайман. Оған тек сен гүуасаң, еситің бе?! — деп қолың силтеп хошласып арбасына минің артына қарай-қарай кете берди Айсултан апам.

Бул сөзлер, Жийреннің құлағына жақпағандай, елеуірен силкинип басын көтерип-ақ алды хәм бир нәрселен үрккендей құлағын қайшылады. Жийреннің көнтен бери сескенип елеуірегени усы еди. Үйге кияттырап та Жийрен бир нәрсени сезгендей артына буратын қарай берди. Мениңше, Жийрен Айсултан апамның басқа арбаға минип, өзинен узақлап баратырғанын билип, мойнын төмен салып, әстен басып кияттырғандай коринеди. Кишем де Жийреннің жағдайын түсингендей жылауын қаққан жоқ. Үйге жақындап Майжаптың үлкен көпиринің үстине

миниң те Жийрен өзинен өзи суўдың ағысына, узақ-узақлардағы шайқалып өсип турған тоғайларға тикирейип қарап бираз турды. Жаптың еки бойында маў-жырап турған көк шөплер де, аппақ шағаладай болып ашылған пахталар да қайғы ҳасиреттен бийхабар, адамды өзине тартады. Жийрен усы бүгин жекке қалғанын билгендей, алға басқан адымы артқа кетип әсетелеп адымлайды. Жорғасын сирә умытты.

Ал, мениң ушын бул дүнья түсиниксиз бир бузылған куўыршақ ойынға усады да қалды.

Әңгимени тоқтатып нәзер салып қарасам аламның кирпиклериниң арасынан шыққан жас дастығына тамып турған екен.

—Хә..ә..й шырағым-ай, Жийрен қосқа қосылды, Айсултан узатылып кетти, Турдымурат жаным да оралмады ғо...о...й! Сонда да мен еле өлмей жүрмен ғой, — деп апам ыңырысып арман аударылып түсти.

— Мен сени ол ўақытта ҳеш нәрсениң паркына түсинбейди деп жүрсем, тап үлкен кисидей бәрин кеўлиңе тоқып жүрген екенсең-аў, қулыным! Мына қараң қалғыр урыстың зәхәри нәрестелерди де көклей писирген екен ғой. Көклей қатқан, шырақларым-ай! Ендигиден былай усы урыс дегенниң аты өшип, мендей аналардың жүреги қозғалып, баўыры күймегей де, — деп апам әстен көзин жумғаннан қайтып ашпады.

— Апа, Турдымурат ағамды ҳеш қайсысымыз да умытқанамыз жоқ, — деймиз хәр сапары оның қабириниң жанында турып.

Ҳеш ўақытта умытылмайды, умытпаймыз да!....

G'ulaysha ESEMURATOVA

JIYREN

NÓKIS
«BILIM»
2019

JIYREN

«Tört tuyaqın aq siyneme basılğay!»

(«Alpamış» dâstanınan)

Men soñğı saparı torkinime úyge kirip kelgenimde kópten tósek tartıp awırıp jatırğan apam burıngıdan ádewir tómenlepti. Men bolsam, apam meni «sağınğanman shaqırğan góy» dep xannan xabarsız kelip hawlıqqanımnan qayta-qayta:

—Apa, men keldim góy! Sağan ne boldı? — dey berippen. Apam bolsa mağan juwap qaytarıwdıñ ornına ásten dem aladı, iyegi kemsenlep jılawğa meyillendi, biraq, anıq jılay almaydı. Aradan állen waqıt ótiw menen jáne:

—Apa, men keldim góy, sağan ne boldı? Ne aytasan? — dedim. Apam bul xabarlasqanımda ózin sergegirek sezip, kózin shayday ashtı hám:

—He..e... Keldiñ be, qulınım: Ózim de seniñ keletuğınındı bilip atır edim, — dedi meni anıq kóre almay tigilip. Apamnıñ burıngı bota kózleri, tebendey dökilgen kirpikleriniñ arasınan girtiyip zorğa ashıldı. Ol mağan biraz tigilip turdı da:

—Haw, sen ekenseñ góy, shırağım. Dawısların Turdımuratjanımdı esletti góy. Sirá ol da kelip qalar, meniñ menen ırzalaspay ma, aqırı! — dep qamsıgıp júzin arman burdı.

Burın aydın amanlığında kelgenlerimde Turdımurat ağama qaq erik, jiyde, qarınğa tıqqan sarı may, toraqqa shekem pay qoyıppan. Eger, men ólip qalsam sizler óz qolınız benen men bolıp jegiziñ,

minaw öziniñ körpe-tösegi, dastığı, öz qolımnan tikken kiyimlerim dep amanatın tapsırıp, balasına aytatuğın sözlerine shekem «aytıñ, aytıñ», — dep zinharlap otıratuğın apam, hâzir de eki iyninen dem alıp otırsa da balasına giznep jürgen buyımların, sözlerin tınbay aytıp atır.

— Şırağım, eger Turdımuratjanımdı kórer kúñler bolagoymasa «apam seni kúte-kúte dimarı qurıp, sen haqqındağı oyların, sağınişın, maqsetlerin özi menen qosa qábirine alıp ketti» degeyseñ! Mennen duway-duway sälem ayt! Onı kóriw mağan nesip etpedi, endigi jağında kóriw sizlerge buyırğay. Sizlerdiñ kóretuğınıñızğa iymanım kâmil. Sözsiz, kóresiz! «Toydan ketken—toyğa keledi» deytuğın edi. Ol kishkeneniñ qız alğan toyınan ketti ğoy şırağım, altınım keledi, keledi! Ózim bolıp, bawırınıñızğa basıp ótkir kózlerinen, külip turğan ısıq jüzlerinen, mamıq qollarınan, jipek shashlarınan sıypap, qayta qayta süygeysiz! Turdımuratım ushın meniñ sizlerge qaldırğan usı amanatım, umıtpañ! Umıtpañ! — dep ejelep, jalınıp atır, jalınıp atır. Jáne sözlerin bölip-bölip, entigip, tınbay Turdımurat aғamdı ayta beredi, ayta beredi.

— Apa, sen ne dep otırsañ, Turdımurat aғamdı umıtadı degen ne özi? Árebi jiyren atına minip, toylarda ılaq tartısıp, üstinde duwtar shertip turatuğınlarına shekem esimde tur. Umıtadı degendi qaydan tawıp otırsañ? Bálkim, öziñ de kórerseñ! Qaydağını aytpasa!

— Áy, qáydem bileyin, şırağım. Turdımuratım urısqa ketken waqıtta sen kishilew ediñ. Son-soñ, umıttı ma degenim ğoy!

— Basqa umitsa da, men umitqanım joq, umitpayman da! Inanbasañ sondaqı waqıyalardıñ bärin-bärin aytıp bereyin be?

— Qáne, aytsa shırağım, ulım haqqında ölgenshe esitsem jalıqpayman, — dep apam tınığıp tınlamaqshı bolıp ästen kózin jumdı.

— Apam Turdımurat aғam haqqında qansha aytsam, tınlawğa sonsha qushtar. Men apamnıñ ıqlasına bola kórgenlerimdi aqırınlap baslay berdim.

* * *

Men mektepke baratugın jılı Turdımurat aғam mağan künnen burın túr qálem, súwret salatugın dápter, kitaplar ákelip qoydı. Mektepke há dep qádem taslağan künnen baslap meni özi jetelep aparıp-ákeliwdi úrdiske aylandırdı. Al Jiyren atına saylap ot orıwdı úyretti. Dáslepki künleri otqa qosıp shunatayımdı orıp alğanımda qısqanına shekem umitqanım joq.

— Apa, sen bileseñ be? Almagúl kishemniñ kelinshek bolıp túsken künleri, jaydıñ tóbesindegi qarlıǵashtıñ uyası dasturxanga túsip ketkende, Bazar sheshemniñ awızqabağın qaq bölip jartısını uyanıñ ornına erinbey baylap, palapanların biyhazar uslap, ishine salıp qoydı-aw. Sonda Bazar sheshem awızqabağına qıynalıp, shıja-pıja bolganda Turdımurat aғam hesh narse bilmegendey külip otırğanın aytpaysañ-aw. Sol uyadan qansha qarlıǵashtıñ palapanı jepildi hám awızqabaq uyanıñ jay qulagansha turǵanı esinde me?

— Jaw seniñ biyhazarlıǵıñdı ne qılsın. Perishedey shırağımdı oq atıwğa májbúrledi goy, shirkinler, — dep apam, sıbırlanıp gürsindi.

qalmay baratır. Onnan sayın tigiledi. Biziñ mirzağa da önerli-aw, duwtarın qolına alıp gumbirletip sazdı urıp jiberip edi, duwtar degendi söyletip jiberdi. Al Aqjigittiñ qosıq aytıwı öz aldına goy. Onıñ dawısınıñ shıqqışın aytsa, simbatın aytsa! Qatara otırğan qız-jigitler uyıp qaldı goy. Ekewi awılıımızdıñ güli, güli. Ekewi de aytewir bale-mäterden aman jürgey, — dep otırspanıñ qızığın tek qaynisine baylamıştırıp kelip maqtandı kishem. Sonda sen:

— Qoyshı, kelin-ây, öziñniñ qaynıñ bolğan soñ öziñe ay köringendi-dá. Jigittiñ barlığı jigit-dá — dep balañdı maqtağanga ishiñnen quwansañ da, sırtına bildirgiñ kelmedi.

— Sol qızlar shaynegine bir narse tamızıp jibermedi me eken? Bunıñ jatısı uzap ketti goy, atızğa ketkenler tüslikke kiyatır, — dep sırtqa shıǵıp kettiñ.

Sonıñ arasında Tolıbay aǵam albıraqlap kirip keldi de, uyqılap atırğan Turdımurat aǵamıñ jığasınan uslap joqarı tartıp julqıladı: — Qasqañ, minaw xannan xabarsız ele uyqılap atır goy. Bäre kella, Turdımurat! Hâ Turdımurat! Kökireginde janıñ bolsa köziñdi ash! Uris! — dep baqırdı.

Bunı esitken kisheni:

— «Jıǵılğan güreske toymaydı» — degen iras qu-saydı-aw. Usı sheriwshiniñ jigitleri-aq urısqsı keledi de tura ma?! — Sharshamay ma eken sirá, — dep toñqıldadı öz awanına úyde jürip.

— Mushlasamız ba ya sóz benen be? Seniñ qalegeniñ Töke, — dep Turdımurat aǵam uyqsın-asha almay manawsırıp, dastıqqa qaytadan boyın tasladı. Onıñ oyı ele keshegi otırıpada.

— Turdimurat! Ne dep atırsañ? Kózindi ash! Qanday mushlasıw! Esiñ awısqannan aman ba? Mush penen is pitpeydi! Atısw! Uris deymen, urıd!!! Germaniya bizge basıp kiripti!!! Fashistler urıs ashıptı!!!

— Ne?! Ne deyseñ! — Turdimurat aǵam tap uyqlamaǵanday ornınan atılıp turıp, kóylegin úyden shıǵıp baratırıp shala-pula moynına tarttı. Bara tyrenge er saldı. Apam da, esheyinde ne bolsa solan áńgime qosıp júretuǵın kishem de turǵan jerinde awızın ashıwı menen qatıp tur.

Turdimurat aǵam menen Tolıbay aǵam bolsa aldı-artına qaramay mektepke qaray quyınlatıp óta keti. Awıldıń arası qápelimde ulı-qıyqıw, ala-topalań boldı da qaldı. Ásirese, balaları áskerlikte túrgen analar anaw úy menen minaw úydiń arasında fashistlerge nálet aytıw menen zır juwırdı.

Keñse de, mektep te biziń úydiń qublasında bolıp, arqamızǵa jayılıp qonǵan xalıqtıń bári jayımızdıń tırnaǵın basıp ótedi. Olar búgin, álle qashan tarqap ketse de, oqıwshılar da kolxozdıń keñsetine qaray shubırıp baratır. Biziń kishem, atam, apam, aǵamlardıń da esikti qawsırıwǵa halı joq, biri-birine qaramay, juwırısıp joldaǵılarga ilesti. Huni kórgen awıl balaları shıday ma, kimi qızıq kórip, kimi bir báleniń bolǵanın sezip, úlkenlerdiń izinen juwırısıq. Sizler bolsañız:

— Uyde qalıñ, sizler nege túsinesiz, — dep keyin qaray bizlerdi ári-beri quwǵanıñız benen keyin sirá haspaymız, qaytama ójetlenip, tepsinip turıp alamız. Qalayıq desek awılada adam joqta fashistler

üylerge kelip qala ma dep te qorqamiz. Ekinshi ja-
ginan azıraqta bolsa sizlerdiñ janınızda bolgımız
keledi. Buni túsindirip ayta almaymız, áytewir ere
beremiz.

— Qáydem, kelinshek-áy, balalarımız qıtanaqta y
bolıp jaña boy kóterip, kózge kórinip kiyatır edi.
Mına bále tóbeden túskendey bola qaldı ne qılsa
da. Urısqa ketip qalmasa bolar edi-aw, — dedi El-
tiri sheshem qorqıp.

— Qoyshı, kelinshek, qayaqtağın aytpasa, biziñ
jaña óspirimlerimiz baraman degenshe-aq sol jaq-
tağılar bir-eki künde sol shirkinlerdi qaytarmas pa
eken? Bizniñ balalarımızğa gezek jetip qalar deysen
be? Joq jerdegi bálenni baslamasa, — dediñ qorqını-
shınızdı qımtap.

— Qáne, sonday bolagoysa?! — dedi Eltiri she-
shem.

Apama ásten kóz jiberemen.. Tım-tırıs jatır, me-
niñ tınıp qalğanımdı unatpay kózin ashıp:

— Aytaber, shırağım, degendey iyegin kóterip
ımladı.

— Usı bálenniñ baslanbağanı hámmege de maqul
edi. Bala túwe ózlerimiz de kózimizdi ashıp jaña
gana dúnya tanıp kiyatır edik goy, — deydi kekse
erkekler.

Kenseniñ aldında radio soylep tur. Mekteptiñ
qaptalındağı hawızdı bürkegen qara tallarga arebi
atlar qashshan baylanıp qalıptı. Hámme mekteptiñ
bağının ishinde sileyip radioga qulaq túredi. Bizler
bolsaq orısshaga nawalla túsınbeymiz. Sonda da
ülkenlerge uqsap tabılmay turıppız.

— Men shachap kettim, jür, hawızdın boyına qarap köshpek oynayıq, bizler bári bir túsınbeymiz em, dedi Ozangol sibirlep.

— Otkender túsınbaga túsinedi deysen be? Máseler, bizda qara, aton, kishem. Eltiri sheshem sirá túsınbeydi. Tash turaber, — dep sibirleyman.

Biraz, savaq sabar ekeni málim.

Batır sayıp bolıwdan kolhoz baslıǵı Aybiyke taǵın del orındıǵı qızıl jabılǵan stolǵa barıp otıǵannan beyin hámme kók shóptiń ústine otırı keldi. Arına bir qarasam Jiyreni qara terge otırdıǵan. Turdimurat agam da keldi. Tolıbay agamın da turı qarq emes, sabılıp qalıptı. Olar da otırdıǵa kelip qosıldı.

— Sıbarlep qaladı dep meni mingizbeytuǵın ediń, Jiyreni qara qara terge shomıldırǵanıńa qarap, — degendey jaman kózin menen Turdimurat agamı qaradı. Ol da túsindim degendey kózin jumıǵı qırdı.

Burın sayıp jüretuǵın biziń muǵallimler batpan jük kúrip turǵanday eńcesin kótere almaydı. Túsleri shıǵıǵı ketken. Jas jigiter bolsa, jawdı kórse bızın ań atıp tosetuǵınday utılıp turıptı.

«Eñiw úwel bolsa tóbedegini túsiredi, altaw da bızın awızlaǵın aldiradı» — degen, xalqım! Endi hámme kúsh urı maydanına jumaladı. «Biri-biri el bulımas, birigip miynet etip, biri-birimiz bızın bızınudan da beter tıǵız baylanısp jumıs atırmasın» bolımaydı. Qırı qayǵı-uwayım, oshaq bızında qırıqıw menen jaw qaytara almaymız. Bulıqpan bızın ózine tiyisli jumıstı kewildegiden de atır bızın shı. Onıń ústine ketkenler ushın

da islewge tuwrı keledi! Xalqım! Endigi háptede istin kózin biletuğın, kolxozımızdıń tiregi bolğan, qarıwlı, gayratlı jigitlerdin birazın urısqa atlandıramız. Qaladan sonday kórsetpe bar hám kóp jigitler óz ıqtıyarı menen jawğa qarsı atlanıw ushın arzaların ákelip berdi, — degende, otırğan xalıq güwlesip qozğalısqı qoyaberdi. Birim-birim dizimin oqıy basladı.

Tolibay, Turdımurat aғam, Eltiri sheshemniń, Áshir aғamniń, Yusup atamniń egiz qozıday teńnen erjetip turğan eki balasınıń atı da esitildi. Óziniń balasınıń atın esitkende Eltiri sheshem jaғasın uslap ornınan órre turdı da balasınıń iyek tislegenine kózi túsip ketip qayta otırdı.

Men bulardıń demde arza berip úlgergenine hayran bolaman. Baғdıń astı lıq tolsa da hámmesi bir kisiniń balasıday tıp-tınısh. Biraq, jawğa degen ishтеgi gázep surlanıp turğan júzlerinen anıq bilinip tur.

— Jaw elge basıp kirgende biz ne aytamız, — shıraqlarım, — dep basladı sózin Narımbet atam otırğan jerinen dawıslap, — sol birlik degeniń maqul, shırağım. Birliksiz jerde tınıshlıq ta, jeriis te bolmaydı. Endi mına óz tilegi menen jawğa qarsı shabatıuğın balalarımızğa haq jol tilep, jawdı tez kún ishinde nıpqırt etip qaytqaysız! — degennen basqa aytarımız joq biziń, shıraqlarım!

— Haq jol! Hámme güwlep bir basıldı. Onnan keyin biziń direktor Ziyratdiyin Nazarbekov, tağı da bir-eki jaslar, izli-izinen kóp aғalarımız shıǵıp sóyledi. Bári de jawğa qarsı güres! Güres! Jáne güres! degendi qaytalaydı. En izinde awılğa tabanı

uyımeı urısqa atlangan, áskerliktegi jigitlerge pútkil awıl jası úlken, jası kishilerdiń atınan algıs aytıp, jońıs tilep jigerlendiretuǵın xat jazıw Ziyratdiyin aǵaǵa tapsırıldı.

Jıynalıstıń dawamında baǵdıń ana shetinen de, mına shetinen de tınbastan adamlar aǵılıp kele berdi, kele berdi.

Jıynalıstı tarqadı. Endi úyge Turdımurat aǵama mingesip qaytaman desem, Tolıbay aǵam ekewi basqa tárepke qaray ketti de, bizler úyge sizler menen qayttıq.

Tolıbay, Turdımurat aǵamnıń jan ayaspas dostı. Ekewi teń tuwılıp, teń ósken. Ekewi de bir mektepte muǵallım. Birin-biri qudaydıń qutlı kúni kóirse de qızday sırlasıp, ayırılısa almay arba joldıń qıq ortasında turganı-turgan. Mine, búgin ekewi birge urısqa atlanıw ushın da arzasın bergen. Kishemler Turdımurat aǵamdı mirzaǵa deydi de, Tolıbay aǵamdı Aqjigit deydi.

— Bizler úyge kirgenshe, sonsha adamnan ya erkek bolıp, ya hayal bolıp birewińiz illá dep awızıńızdı ashıp, sóz baslamadıńız goy, tek bizler aratura sıbırlasıp sóylesemiz.

— Turdımurat aǵam menen Tolıbay aǵamlar urısqa ketip qalsa bizler oqımaymız ba? — deydi Orıngúl. Men ózim de bilmeymen degendey, iyinimdi qıstım. Meniń oyımsha da, oqımaytuǵındaymız. Sebebi, mekteptegi eń jaqsı muǵallimlerimizdiń bári urısqa ketip baratır.

Sol úndespew menen hárkim óz úyine baratuǵın soqpaqqa qayırılıp kete berdi. Bizler de úyge kirdik. Endi oylasam bul únsizlik adamlardıń

ärmanı menen maqsetleriniñ was-wayran bolıp turğanın jaw gâzebinen waqıtsha jürek törine jasırğanı eken goy!

AGALARİMİZDİ URISQA JÓNELTIW

Özleri arza bergenlerdi urısqa áketetuğın boldı. Hámme öz balasınıñ izinde ulı-shuw, qım-quwıt. Bizler de Turdımurat ağamdı urısqa atlandıratuğın bolıp qalağa jollandıq. Ol özinin Jiyrenin minip, meni mingestirdi. Jiyren degen iyniñ qıymıldamaytuğın jorga, hâzir de suwday ağıp kiyatır. Apamlar arbalı ketti.

— Al, Gülxan, jawdı jeñip meni tez kelsin de-señ, özim bardağıdan da beter Jiyrenniñ kütimin ber. Aman-esen kelgennen keyin jarısqa jiberip, toyğa shaptıraman. Özñ minip shabasañ! Ekinshi tapsırma — jaqsı oqı, mağan tez-tez xat jaz, — dedi.

Turdımurat ağamnıñ úydegi eñ jaqsı köretuğın Jiyrenge waqtı menen jem berip, jabıwdı saylap jabadı. Eger Jiyren ot-jemnen sál kemis boldı ma, özi ishpegenine qayıl. Kún-tún seyislegeni-seyislegen. Jiyren de Turdımurat ağamdı köriwden oynaqshıp, janına jetkenshe shıdamay, tıprshılap sala beredi, Jiyrenge ot oratuğın men. Mennen basqağa isenbeydi. Sál burın orsam qızıp ketedi, kesh orsañ ash qaladı. Joñıshqanıñ güllep, qatayıp ketkenin orgızbaydı. Iz túsken jerden de ot aldırmaıdı, arqanlatpaydı da. Jiyren de meniñ qolımnan ot jewge úyrengen. Geyde otsız qasınan ótsem dáme etip, ses berip basın silkip, tepsinip qaladı. Özim

de Turdımurat ağam ne aytsa buljıtpayman. Üyde ekewimiz tatıwmız. Házir de aytqanlarınıń bárin lınji tergendey, útirin túsirmey, dizip, maqullap kıyatırıppan.

— Biraq, mağan ertek kitap, tır qálem, lampasıy jiberetuǵın bolsań, — dedim — Meniń eń jaqsı kóre-tuǵınım lampasıy.

— Ol ańsat, sózsiz jiberemen, Gúlخان! Meniń, joqlıǵımnan paydalanıp, hárkim bir minip, Jiy-rendi sabıltpasın. Abaylı bol, esittiń be? — dep nıqladı.

— Esittim.

Qalanıń jarı jolına kelgende, óziniń úyiniń tu-sında aldımızdan Aysultan apam shıqtı. Jiyrenniń onı kóriwden, jelisin tosańlatıp, janına kelip, jú-wendi tartpay-aq toqtap qalǵanı mağan jumbaq boldı. Turdımurat ağam da Aysultan apamnıń qa-sına keliwden, atınan sekirip túsip, ekewi qatar-lasıp Jiyrendi jılawlap alǵa qaray ásten sóylesip jüre berdi.

— Aysultan, meni kútkeysen? Tez-tez xat jazıp turaman, — degenlerdi aytadı Turdımurat ağam.

«Há-á.. — Anaw kúni qublaǵa qarap ketip, Jiy-rendi qara terge túsirip arqadan kelgenińniń mánisi qayda? — deymen ishimnen. Aysultan apamnıń úyi arqamızda ğoy, aqırı».

Apam biyshara ańgimeniń usı jerine kelgende kózin shayday ashıp:

— Há shıraǵım, boylarıńnan seniń, ózi de qız sıyer edi-aw, qulınım, — dep balasınıń sırtınan aylanıp-tolǵanıp, sıbırlanıp bir awdarılıp tústi.

Apamnın jüzine hər qaraganımda merwert jasları kirpiklerin hóllep, dastıqqa tamshılap turğanın kóremen.

Aysultan apam qız bolğanda qanday, jüzimnin suwınday. Onın jalt berip qaragandağı ushqın atıp, kúlimlegen jüzleri laladay dönip, qıp-qızıl erni oyıp endirgendey. Qálem qasların qağıp názer taslawı, Turdımurat ağamdı kórgendegi quwanışlı jüzleri mende qanday da bir özime belgisiz sezim payda qıldı. Kewlimde báhardıñ ólpeñ samalınan payda bolğan tolqınnın bir shayqalıp ketkenindey qozgalıstı abayladım. Men Aysultan apamnın tuw sırtınan qarayman. Házir ol jazdıñ sulıw lipasını kiyip alganday kóz toyğısız kórikli. Jaña gana juwıp artına taslağan burımının ushı, túbi birdey qınama qızıl güm jeñsizinen bir qarıs tömen túsip tur. Attı jılawlap kiyatırğan qollarına erksiz kózim túsedi. Bürshiklep soqqan peruwzalı gümis jüzigi júyrik barmağına jarasıp, künge shağılısıp, porsıldagan qollarına sáwle shashıp hər muqamğa dönedi. Onın appaq porıqtay ayağın aytpaysañ ba, tulğaga say kelip, kózdiñ jawın aladı. Ayağındağı ilgekli qara tuflıyi menen házir gana tigip kiygen qızıl shatırash köylegine alısıp túsken. Shatırashın dástúrge jaña enip atırğan waqtı. Turdımurat ağamdı shıgarıp salatuğın bolğan soñ gileñ iyeneden jaña shıqqan kiyimlerin kiygeni bilinip tur. Turdımurat ağama kúlip qaragandağı janındı alğan súykimli shırayı menen dökilip turğan tulımshağına shekem kóz aldımında. Aldınan qarap ta, artınan qarap ta toymayman. Eger jigitler qanday qızga úyleniwdi qıyal etse, Aysultan tap sonday qız edi. Qalağa

jaqınlaşan jerde aldında duwtarı, artında alatuğın qızı — Qızlargüldi mingestirip, izimizden Tolıbay ağamlar da jetti. Janımızğa kelip olar da attan sekirip-sekirip túsip, arba joldıń ortası menen ásten adımladı.

— Usı kúnleri kórgen túslerim gúmilji, bası-ayağı joq, jalań shım-shıtırıq. Jorıyın desem qay jerinen baslarımdı bilmeymen. Bunıń izi ne bolıp ketti ózi, hesh nársenge túsınbeymen. Men de teń, meńirew de teń, — deydi Aysultan apam urıstıń birden baslanıp ketkenine ırastan da hayran bolıp.

— Urıs-dá, urıs! Túsınbestey hesh nársesi joq. Aysultan, — deydi Tolıbay ağam. — Jaw degen náletiy abaysızda jup jağadan tuttı-dá. Biraq, tez kúnde nıpqırt bolatuğınına kózim jetedi. Jağadan tutqan qolınıń birden jazdırılıp ketip, shalq ortasına túskenin náletiylerdiń ózleri de sezbey qaladı, ele.

— Qáydem, izi jaqsılıq bolıp, tús kórgendey bola qoysań qanekey! — deydi Qızlargül qısınganınan izin ayta almay, iyegin tislep.

Sol kúni kún batıp qas qarayğansha áweli áskeriy komissariattıń aldında, keyin Kegeyliniń jağasın aylanshıqlap júrdik te qoydıq. Turdımurat ağamlardı kún bata kemege mingizdi. Tolıbay ağanı jaramsız dep qaytardı. Anası Ulbiy sheshem menen Qızlargüldiń quwanışında shek joq. Hámme jigitler kemege minerde jağadağılar menen qushaqlasıp xoshlastı. Olardıń arasında—He, Tolıbay, Turdımuratlap, keshegi toyda shekinisiwler bolmağanday, sheriwshiniń jigitleri de kelip qushaqlap, bir-birine ıqlas penen ıntıladı. «Bóri kóirse biriger» degen usı dá. Bári de tulğalı jigitler. «Bulardı

fashistler kóre qoysa tıgılargá tesik tappas» deymen ishimmen. Bular mağan jeñilmes Alp dáwdey kóri-nedi!

—Kemege minerde Tolıbay aǵam menen Turdı-murat aǵam kóp waqıt qushaqlasıp turdı, bir-birine qarap toymaydı. Sózleri de úylespey turǵanday kó-rine me qalay-qalay? Ishi tolǵan ármanların bir-bi-rine tóge almay tur-aw bolsa.

—Tolıbay,—dedi állen waqıtta Turdımurat aǵam. —Ekewimiz eki jaqqa ayırılıp baratırımız. Ke-terimniń aldında seniń xosh hawazıńdı esiteyinshi! «Eshpay» namasına bir qaytarmaysañ ba? —dep kemege tarttı, Tolıbay aǵam kemege sekirip minip qolına ala moynaq duwtarın alıp:

Gúdári belbewi dizge túsken,
Boyları aq terekti aralap ósken,
Ǵanım kórse qaynap, dáryaday yoshqan,
Qalpaqtıń qalqanlı jigiti bardı,

—ha-a...—dep Ájiniyazdıń «Ellerim bardı» qosıǵı-nan jibergende Kegeyliniń eki boyın jańlattı. Hátte aǵıp turǵan suwlar aylanıp toqtay qalıp tınlaǵanday boldı. Keme ásten jılıslap, órlep baratır. Aysultan apam Jiyrendi jetelep, Qızlargúl torı attı jetelep keme menen jarısıp, jaǵa menen jılıslap órleydi. Kemedegi jigitlerdiń eki kózi jaǵada, jaǵadagı jılwalangan qız-kelinsheklerdiń, ata-analardıń kózi kemedegi jigitlerde. Qulaqları:

— Súyrik sawsaǵında peruza yuzik,
Belleri qınalǵan, bir qısım názik,

Oñ qolında altın, gümis bilezik,
Sallanıp mäs gezen qızları bardı,

— degen sözler menen esitilgen hawazda. Bul kórinisti kórip, esitkenlerdiñ bári de qosıq háwij ala berse, onı esitetuğın qulaqlar da mañgige aman bolsa degen tilekte turganday.

— Yasha Tolıbay, kóp jasa! Xosh hawazıñ menen óneriñ toylarğa jumsalğay! — degen dawıslar izli-izinen jañğırdı. Tolıbay aғam onnan sayın dawısın kóterip:

Söylegende sheker eter söziñdi,
Kórgende biymağrur eter óziñdi.
Báharı toydırar eki kóziñdi,
Láyli, Zulayxaday qızları bardı,

— dep baratır.

Biraq, jigitle Tolıbay aғanıñ urısqa jaramsız bolıp awılda qalıp baratırğanına qıynalıp: — Bizlerden qalıp baratırsañ-aw dese, birewleri: — Awılda usı óneriñ menen ne pitkereseñ? Fashistlerdi urıwğa jaramasañ bizlerge qosıq aytıp berip-aq kún kórerseñ, jüreber, — dep te dálkekesedi...

Kún ábden batıp jaғadağı adamlar kemedegilerdi, kemedegiler jaғadağılardı kórmey qalğan soñ barıp kemeni jaғaға tarttı. Tolıbay aғam da. Turdımurat aғam da sekirip jaғaға tüsti. Kemedegi barlıq jigitle de sekirip túsip, jora-joldas, qızkelinshek, ata-analar menen qaytadan qushaqlasıp xoshlastı. Turdımurat aғam áweli Aysultan apam menen, keyin Jiyrenniñ moynınan qushaqlap, jalın

sawsaqları menen tarap turıp: —Men kelgenshe aman bol, toyğa shabasan!—dep xosh alliyar aytıstı da aldı-artına qaramay kemege qarğıp mindi hám:

—Gúlخان! Xosh bol, qarağım! — dep magan arnawlı dawısladı.

Jiyren bolsa bir nárseni abaylağanday pısqırıp, suwğa qaray birden shapshıdı ma de, elewlep heshkimge küsh bermeydi. Iyem ketti, men qaldım, degendey kemege qaray kisnep, suwlıgın shaynap, julqıydı. Attıń ayanışlı háreketi menen sestin esitken jağadağı adamlar:

— Tek haywan degen atı bolmasa jániwar iyesinen qalğanın bilip turıptı. Átteń, sóylewge tili joq,—desedi.

— Jiyren! Kelemen! Tez kelemen. Úyge qayt!—degen Turdımurat ağanıń dawısın esitkennen keyin ğana juwasıdı. Sonda da jağadan ketkisi kelmey moynın suwga buradı. Tolıbay ağanıń küshi menen állen waqıtta jağadan tómen tústi. Sizler bolsańız kemedegini kóre almağan soń, arbańızdı tenseltip bizlerden burın qaytıp kettińiz. Há demey izińizden jetip aldıq. Aysultan apamdı Tolıbay aғam, Qızlargúl úshewimiz úyine kirgizdik. Tolıbay aғam sizlerdiń izińizden jetken jerde, Qızlargúldiń úy betine — sheriwshige tarttı.

— Aqjigit! Endi dostım joq deme! Bizlerden tez-tez xabar alıp tur, — dep Tolıbay ağanıń izinen baqırғanda seniń dawısın qaltırap shıqtı.

— Úh-h-h! Qayteyin, ne qılayın... — dep apam hazarlanıwı menen kóz jasın súrtti.

TOLÍBAY AĠAMNÍN ÜYLENIWI

Endi üyde mazalı awqat pisirilse de, külkili bir waqıyalar, jańalıqlar bolsa da sen:

— Pay, Turdımuratım bolǵanda? Quday bilsin, onıń qaylarda jürgenin, — dedin de oturdın.

Sol künlerdin birinde Tolıbay aǵam seniń jańıña, atızǵa kelip:

— Kishe, planlar buzıldı, wádeler adastı. Turekendi kútpey-aq üylenetuǵın boldım. Ekewimiz teń üylenip toy berip, eldi waqtı xoshlıqqa bólep, külkige mantıǵarmız dep edik, degenimiz bolmadı, — dep iyegin bir-aq tisedi.

Sen Tolıbay aǵamnıń quwanışın kórip gidirmesten: Dushpanlar bir-birewden qısınıp, seniń iyek tislegenin di ne qılsın, wádeden shıǵıwǵa jaw degen shirkin púrsat berdi me? Üylene ğoy, shıraǵım, üylene ğoy, oń bolsın! Qızlargúl menen uzaǵına qoslas bolǵaysañ! Dostıń da qayıtıp keler ele, üylenler de. Oǵan qısınba shıraǵım, Aqjigit, — dep heshnárseni bildirgin kelmedi. — Bul isler kimniń oyında bar edi. Alasapıran boldı da qaldı, ne qılsa da, derin di deseń de awzınnan shıqqan sózlerin di iyegin qaltırıp zordan jıyıp alıp turdın. Bunı kórip Tolıbay aǵam janında kóp turmadı...

Keshte Tolıbay aǵamnıń üyleniw toyına jaqın juwıqqa ayttırıw ushın xabarshıǵa Jiyrendi sorap keldi. Buǵan meniń qayıtshılıǵım bolmaǵan menen Allamurat aǵam ruqsat etti...

Jiyrendi minip ketken xabarshı erteńine üyge kelip:

Jiyreniñ qurıǵay, qayshılıǵa bargan jerde bir soqpaqqa túsip alıp, batisqa qaray tarttı ma de, meniñ jolım qaldı bir jaqta, Jiyren ketti bir jaqqa, qamshı tiygizseñ ábden kúsh bermey elesleydi. Sondagı shawıp, ılaǵıp bargan jeri birewdiñ baǵınıñ astı. Men heshnársege túsınbedim. Állenemirde ózinen-ózi taǵı jolǵa tústi. Jiyrenge endi qaytıp minbespen, — dep toñqıldandı.

Jaqsı bolǵan eken, — deymen sırta otırıp.

— Ele de jıǵıp ketpegenin ayt! Qálemegen adamın jıǵıp ketetuǵın ádeti de bar edi, — dedi apam.

«Námnanan kisiniñ Jiyrenge kúshi jetpegeni nesi eken? Uyalmay sonı da aytadı-aw, ózim bolar ma edim» dep gijinemen, bir jaqta turıp...

...Kelinshek keldi degen xabardı esitken awıl balalarında ne turıs, shıbınday ushıp Tolıbay aǵamınıñ úyine jetip bardı. Ulbiy sheshem:

— Izi bolǵay-ây... izi bolǵay. Sizlerdi de jetkergey, shıraqlarım, — dep qutlı bolsın aytıp kelgen adamlarǵa algıs aytıp, eki qolın jagasınan jazdırmaydı.

Men apamlarǵa qaramadım, bara kelinshektiñ shımıldıǵına ózimdi urdım. Shımıldıqtıñ ishinde Aysultan apam menen Qızlargúl otır. Meni kóriwden kelinshek Qızlargúl de, janına erip kelgen Aysultan apam da iybe menen ornınan ushıp turıp qaǵıydaǵa muwapıq qabıl aldı. Shımıldıqta awıldın iri ğaba qızları da bar eken. Tolıbay aǵam kelinshekti pesinde-aq ákelip túsirgen. Bu-nısı bizlerge ábden oñay tústi. Sebebi, burın kelinshek tañ ata keletuǵın edi. Bizler qızıǵın kóre almay uyqılap qalamız. Házir mine arqayın shımıldıqqa

da kirip, kelinshekti iyildirip, bügildirip atırmız. Bolmasa bizlerge san joq goy. Sulıwlıqqa, sımbatqa birewi birewinen qalıspaydı. Aysultan apam dárriw meni janına shaqırıp alıp aldına otırgızgısı kelip, qolımnan tarttı, aldına sıymay atırman. Onıń ústine námnagan bolıp aldına otırıwğa uyalsam, ekinshi jaǵınan, ústim onsha jaqsı emes bolǵanlıqtan hasıl kiyimlerine daq tiygizemen be, dep ózimdi biyqolay sezsem de, Aysultan apamnıń ıqlasın qaytargım kelmeydi. Eplep dizesine otırgızıp, mańlayımnan sıypap, betimnen süydi hám:—Aǵannan xabar keldi me? Apańlar, atańlar saw ma? Jiyreniń qalay?—dep sorarın sorasa da, kózine tolıp kelgen jastı tıyıp alalmadı. Sonıń arasında shımıldıqtıń sırtında Ulbiy shesheme qutlı bolsın aytqan biziń apamnıń dawısı esitildi. Aysultan apam onnan beter óksidi. Bunu basqalarga bildirgisi kelmese de jan ashtıp, kewilinen bulqıp shıqqan ayamshlı ses Aysultan apamnıń denesin qozǵap jibergeni dizesinde otırǵan maǵan anıq bilinip turdı. Al seniń shımıldıqtıń sırtında ne qılıp otırǵanıńdı bilmedim goy sonda,—degenim sol, apam dastıqtan berman awdarılıp túsip:

—Men ne qılatuǵın edim, ólip qalmay otırdım goy. Ele ólmey kiyatırman, shıraǵım,—dep taǵı kózin jumdı. Al sol shımıldıqtıń ishindegi ármanlı kórinis ele meniń esimde, kóz aldımda. Házir bárin aytaman.

Jupqadan tigilgen úlken shımıldıq, kishkene áynektiń aldına kese tutilǵan. Sol áynekten túsken kúnniń sawlesi Jupqaǵa túsip, qızıl shuǵla Aysultan apam menen Qızlargıldıń júzine dónip

urıp tur. Men Aysultan apamnıń aldında otırıp Qızlargúldıń betine únilip qalıppan. Áywanqaslap basına aydınlı orap, sırtınan qazangúl, borlat geji oramal jamılǵan. Oramaldıń eki ushın qayırmastan tómenge jiberip qoyıptı. Bir ushı joqargı dizesinde, bir ushı tómengi dizesiniń ústinde. Oramaldıń dizege túsken ushlarına jarasıp, uzın tulımshaǵı da esilip dizege túsip tur. Hár jagında ekewden tórt tulımshaq, qulaǵında Shımbaydıń ataqlı Omar zergeri soqqan segiz xantengelik búrshikli sırǵa, eki beti qıp-qızıl almaday dónip, búkildegen aq tamaǵınan júziń kórineđi. Dástan, erteklerde qızlardıń sulıwlıǵın táriyiplegen jerlerin oqıǵanda sulıwlıq degendi ózińshe kóz aldına keltireseń goy, al bul ekewi de meniń túsiniǵimshe sol dástanda jirlanatuǵın sulıwlıardan da sulıw kórineđi. Atteń, urıs...

Dostınıń jilaganına qısındı ma yamasa Aysultan apamnan burın kelinshek bolǵanına uyalıp pa, Qızlargúl da jilap jiberdi hám basındaǵı oramalınıń ushı menen betin jelpidi. Olarǵa qosılıp men de jilap jiberippen.

—Aysultan dostım, Turekeń kelip sen de kózdi ashıp jumǵansha kelinshek bolıp qalarsañ,—dep jubatqısı keledi gudarıday sozılıp Qızlargúl. Oǵan Aysultan apam úndemeydi. Tap esitpegen kisiđey silt etpey otırdı da:

—Aytqanıń kelgey,—dedi állenemirde Aysultan apam ózine kelip hám naǵısqa oyıp kestelep taslaǵan bet oramalı menen kóziniń jasın sıpırdı. Oramaldıń shetleri dizilgen monshaq. Sonıń arasında qaydan kelgenin bilmeymen, Tolıbay aǵam:

— Haw Gülxan! Bulardı jilatıp otırsañ goy. Námnağan bolıp, uyalmay kirttay qızdan jılağanıñız ba? Mártlik qayda? Mártlik!—dep dálkeklep şımıldıqqa kirip keldi. Men şığıp kettim.

Toy burıñğı toylarday bolmay, gileñ bala-shağa, kempir-ğumpırlar kóp boldı. Jaslar bolsa kelinshek otırğan kip-kishkene jayğa-aq jaygasqan. Bir únilsem, kelinshektiñ şımıldıǵın túrip taslap, saz shertip, ózlerinshe qosıq aytıp qızıqqa batıp otır. Burıñğı toylarda xalıq úlken dalañlıqqa jıyılıp, ortada baqsı aytırıp bolıp-ótip atatuǵın edi. Balalar bolsa qızıǵınan eki-úsh künge shekem sol úydi dógereklep ketkimiz kelmeytuǵın edi. Al, bul toyda ne, hámme sol kúni-aq tarqap ketti.

Erteñine azanda kelinshekti túsirgendegi qızıǵın aytıp bulqıp otırğan kishemniñ dawısı menen oyandı. Bul kishemlerdiñ bir qanar paxtanı tógip, azanı shayǵa kelgeni edi.

— Pay, biziñ mirzaǵa urısıp júre bermey erterek qaytaǵoyǵanda... Qızlargúldiñ janında turgandaǵı Aysultanniñ kelbetin aytsa, iyilip búgilgendegi saltanatın aytsa?! Ózi de esikke jarasqanday-aw. Maqaw ana brigad qurdas tamsamp:— Pay-pay netesen, aynanayın Turdımurat saylap shanışqan eken dá! Átten, ataña nálet urıs-ay.. Bul urıs qurıǵır tez tamam bolsa bolar edi-aw,—dep basın shayqaw menen boldı,—dep kishemniñ búlbúldey sayrap otırǵanına apamlar da, aǵamlar da úndemeydi. Kishemniñ sózi tawsılmay atırǵanda Tolıbay aǵamnıñ túri qashıp ájeptáwir bolıp kirip keldi. Men qorıqqanımnan betine úñildim de qaldım.

Onı kórip atam albırğanınan qolları qaltırıp kesesin jerge durıslap qoya almay shayın jayratıp tógip aldı hám:

—Amanlıq pa? Ayta ber! Turdımurattan suwıq xabar aldın ba?!—dedi.

—Ja-jaq qısınbañ. Magan tağı povestka kelipti. Eger keshe azanda bilgenimde urıstan keyin kelip-aq úylenetugin edim... Endi Qızlargúlge qalay bildiremen? Uylengenim keshe goy, keshe? Fashistlerdin bunnan artıq azabı bar ma eken? Hásseniy!—dep onıń tislenip ókingenine hámme-miz qıynaldıq. Iship otırğan shayın ısırıp qoydı da, kishem:

—Biziń mırzağalar barganda da qaytpaytuğın qanday báleler ózi,—dep ashıwlanıp qazan-tabağın hárbir taqırlatıp toñqıldaydı. Biziń kishem júdá tamasha. «Mırzağalar bul waqqa jawğa jetti, endi-ám qaytpay kórsin»—dep ırastan-aq aytqanı aytqan edi. Endi Aqjigitine de gezek qaraghanına shını menen hayran bolıp turgandağısı bul.

—Seni awırıw dep qaytarıp edi goy?

—Shara joq.

Ulbiy sheshem ulınıń qızığın uzağına kóre almay, alğanı Qızlargúl bolsa tulımın jiya almay, qosasınıń júzine qarap toyalmay kúyewin urısqa jónetip, izinen qarap telmirip qala berdi...

—Biziń Turekeñe salem ayt! Kútemen. Mina xattı qolına ber,—dep Aysultan apam Tolıbay ağanınıń qolın qısıp turıp xat uslattı. Bul saparı awıl jigitleriniń úshтен ekisi ketti. Ulbiy sheshem balasınıń urısqa ketken kúyigine shıdamay tósek tartıp jatqanınan qaytıp tura almay dúnya saldı.

Endi kishkene ğana jayda Qızlargül kishemniñ bir özi qaldı. Qolım jırılса Qızlargül kishemniñ janına juwıraman. Aysultan apam da ara-tura Qızlargüldiñ úyine kelip qonıp ketedi. Geyde men de olar menen birge bolaman. Ekewi qosılsa kóp sóylesedi. Bir sózleriniñ mánisin abaylasam, birin abaylamayman. Biraq, mınalar esimde...

—Aysultan, ketkenler tım-tırıs. Meniñ júregimniñ bası uwday ashıydı da turadı. Bul hádiyseni sen ne dep oylaysañ?—dedi Qızlargül tósegine kirip atırıp. Qızlargüldiñ appaq denesine kózim túsip ketip edi, qarağan sayın qaray berippen ğoy. Shıra óshken soñ ğana kózimdi ayırıp aldım.

—Qáydem, Qızlargül, sen de táwir. Bir kún bolsa da súygeniñe qosılıp ármansız boldıñ. Meni ayt «Jigitimniñ urısta júrgenin bilse de» geypara nasaq penen masaqtıñ kóziniñ qıyığın salıp, aldımда tutlıǵıp turǵanın kóriw jawdıñ elge basıp kirgeninen beter batadı. Sen bolsañ ishiñdegi balandı tuwıp jáne quwanasañ!—dep suwıq demin aldı Aysultan apam,—qáytse de Turdımurat amanesen kele ğoysa qánekey?! Ómirim gülalagül, eger kelmese...

Men qalǵanların esitpedim. Uyqılap ketippen. Ara-tura olardıñ sıñqıldasıp küliskenine oyanıp ta ketemen.

«Kishkene Tolıbay aǵam tuwıladı» dep quwanaman ózimshe. Azanda Qızlargülge anıqlap qarap edim, tolısıp, nıǵızlangan. «Ana bolatugın adamniñ belgisi sulıwlanıw eken ğoy»—deymen ózimshe.

JIYRENNIŃ JOYTILIWİ

İrastan da, ketkenlerden kóp waqıtqa shekem xabar bolmadı. Buğan ásirese sen úlken dağdarısqa tústıñ.

—Balam xabar bermey júrmeytuğın edi. Jazğan xatı sirá qaladağı pochtada jatırğan shıǵar,—dediñ de júrdiñ. Degen menen, Turdımurat aǵamnan xat kele qoymadı. Turdımurat aǵamniñ uzaqlap ketiwi, bizlerden de beter Jiyrenge qıyın boldı. Ol iyesi bir jaǵınan kelip qalatuǵında kózlerin Turdımurat aǵam keletuǵın jollarga tigedi. Geyde lyshanjaptıñ kópirine minip, arqaǵa-qublaǵa elewrep uzaq waqıt qarap turadı, kisnep iyesin shaqırǵanday boladı. «Turdımuratımnıñ ózi kelgennen keyin saladı»—dep alaǵayıslanǵan er-turmanın, jabıwların da tasalap, qımtastırıp qoydıñ. Ara-tura mine qoysaq jaman er-turman salıp minemiz. Men onı júdá ayayman. Sebebi, ol bizlerdey bolıp sóylesip debdiwin shıǵara almaydı. Tek mülgiydi de turadı. Suwǵarıwǵa, juwıwǵa japqa aparsam, meniñ qolımnan julqıp ketip, Turdımurat aǵam suwǵarıp, juwatuǵın jerden barıp suw ishedı. Bir sapar Jiyrenniñ bunısın kórip:

—Jániwar-ây, iyesin saǵınıp turganın qara, Turdımuratqa usagan adam bolsa janınan ótip ketkenshe telmiredi. Bizler de shıdap júrmiz goy. Shıda, Jiyren! Shıda!—dep sıypap qoyatuǵınıñdı óziñ de umıtqan joq shıǵarsañ?

Húw-w, shıragım-aw, qara basım, qara jerge kirkenshe Turdımuratımdı umıtarman ba,—dep qolların zorga kóterip, tirkislengen barmaqları menen kózlerin súrtti anam.

Tap sol künlerdiñ birinde tüste Jiyrendi otlap jürgen jerinen alıp keleyin dep barsam, ushtı-küydi joq. Anda juwırdım, mında juwırdım. «Jiyren»lep baqırdım, qarası körinbedi.

«Kiseni menen uzaqlap ketiwine qarağanda ol sâskede-aq ketip qalğan bolıwı kerek», deymen. Izi kestim. Izi qalağa qarap ketetuğın kishkene soqpaqqa tüsti. Men de solqıldap jürip otırdım. Kem-kem hâr awıldan kelip-kelip qosılıp, izi úlken gúzarga aylangan arba jolğa tüsti. «Endi bul usı ketisten tuwrı qalağa bargan menen Turdımurat ağam tüsetuğın sharbaqqa barsa ne jaqsı. Eger oğan jetpey-aq, aldınan sum qıyallı birew shıǵıp yamasa Jiyrendi kolxozdıñ jumısına jegiw kerek, dep ızıñlap jürgenlerdiñ birewi kórip, jetelep ketken bolsa.. Turdımurat ağama ne deymen», degen qorqınışlı gúmanlar basıma kelip jaslarım da shıǵıp ketti. Onı kir qollarım menen sıpıra-sıpıra kózlerim uwday ashıydı. Söytip jürip, qâpelimde, Jiyrenniñ izi de joytıp aldım, âri ûñildim, beri ûñildim, qâdimgi gúzar jolda ushtı-küydi izi joq bolıp ketti. Keynime qayttım. Dógerек uyqılap qalğanday tımırıs. Seniñ Jiyreniñdi joytqanıñ menen isi joq. Tek ara-tura gúllıgılıqtıñ boz sultanı ózim dep dógeregin seskendirip ızılдағanı bolmasa ózim menen ózim söylesemen. Usı dalañlıqta jalǵız ózim Turdımurat ağamdı oylayman.

«Turdımurat ağa! Sen qaydasañ?! Jiyreniñ joq. Óziñ bolğanda ol meni usınsha qıynaldırıp, janıñnan bir eli keter me edi?! Bâri seniñ joqlıǵıñ. Endi qaydan izleymen?—Mağan jol silte!—dep baqırǵım keledi. Dawısımdı shıǵarıwǵa qorqaman.

Sebebi, quladúz-quw dalada bir özim. Anaw kúni de qazıgın súyrep ketip Turdımurat ağamnın oqıtıtuğın klasınıñ áyneginen únilip turğanın kórgen oqıwshılar:

— O, jániwar, áy, jániwar-áy! Iyesin sağınıp kelgenin qaran!—dep onıñ aqılına tañlanıp, úyge jetelep ákelgeni jaqında gana edi. Men bolsam sonday da shala ókpe bolıp qansha izledim. Búgin de, mine, qayda ketkenin bilmeymen. Iyesi güreste qan tógip júrgende Jiyrenniñ mına jónsizligi óreski emes pe?—dep te ashıwlanaman. Ne islerimdi bilmey shañqay túste japadan-jalgız özim Aqtiken alańlıgında ishley ayqasta basım zenip júrip eliw metrdey keynime qayttım. Qápelimde kóz aldımda Jiyrenniñ izi tağı payda boldı. Quwanganımnan izlerin sıypalap únilip jılayman. Abaylasam, Jiyren qalağa qarap kete bermey, úlken arba joldıñ shep jağına jaylasqan qayshılı awılına baratúğın soqpaqqa qayırılğan eken. Sol iz benen quwana-quwana qattı-qattı juwırdım. Jiñishke soqpaqtıñ eki jağası sıgasqan toğay. Eger kútilmegen jerde jaw zoñq ete qalsa... halım ne boladı deymen. Aratura gesirtke me, jılan ba tıshqan ba tısırlap kelse júregim uship ketedi.. Jiyrenniñ izi tuppa tuwrı Ay-sultan apamlardıñ aralap tawısa almaytuğın etekli bağınan shıqtı. Bağıdın dógeregi dúp-dúziw sárwi tallar menen qorshalğan. Bir jağında shiye, erik, bir jağında almurt, alma, ánjir bar. Batıs tárepi ádewir ashıqlıq, onnan keyin jiyde, jigildik bağı sozılıp ketedi. Jayı usı bağıdın batıs-qublasına jaylasıp, aldına altı qanat aqotaw tigilgen. Jiyren tıp-tuwrı erik tárepinen júripti de güz lipasına orangan erte

piser erik ağashınıń astına toqtaptı. Jiyrenniń, Aysultan apamnıń otawına jaqın barmay álle qaydaǵı úyden qashıq, eń arqa shettegi eriginiń astına barıp melshiyip turǵanı meni tańlandırdı da, julıńıma da tiydi. Bul quraqım keldiń, úyine barseshi, dep kelip burqıyman. Jiyrenniń jalın tarap, tusawın jazdırıp pârmana bolıp dógereginde júrgen Aysultan apamdı kórip jılap jiberdim.

— Haw, Gúlxan, qoy, jılama? Jiyreniń adaspaydı, mine tabıldı goy, aldında tur. Jılama, — degendegi jaǵımlı jipek dawısların esitkenimde Jiyrenge bolǵan ashıwımnıń qayda ketkenin bilmey qaldım-aw, sonda. Baslarımdı sıypalap, bawırına basıp, baǵdıń shetindegi salmadan sıldırıp aǵıp turǵan gúzdıń unıq suwlarına betlerimdi juwǵandaǵı jup-jumsaq qollarınıń jaǵımlısın qáytersen. Sondadı Aysultan apamnıń Jiyrenniń janında jarasıp turǵan gózzalığın, ele kóz aldımnan ketire almayman. Onıń oramalın mańlayınan tartıp eki ushın jelbiretip aldına jiberip qoyǵanı, eki betiniń qanı tamıp turǵan ájayıplılıǵı sol baǵdıń káramatı menen házir ǵana dórelip qasıma qoǵan peridey kórindi. Mawıtı kamzolına oyılıp túsken naǵıslar, júzine jarasıp turǵan páreńi oramalınıń gülleri, baǵdaǵı janlı gül dástelerden oyǵanday úylesip túskenine mtıǵıp qarayman.

— Gúlxan, Jiyrenge ashıwlanba, Turekeniń kelip toqtaytuǵın mákanı usı eriktiń astı edi. Sol ádeti boyınsha kelip toқтаǵanı goy, — degende barıp neniń ne ekenine túsindim.

«Há bále, ushırasıwǵa qolay jerdi menshiklegen ekensen dá!» deymen ishimmen. Írastan da, Aysul-

tan apamniñ áke-sheshesi Jiyrenniñ dúsirlisi túwe onnan zorin da esitpeytugin awlaq. Meni jubatıp alıp Aysultan apam úydiñ ishın birim-birim soray basladı. Men bolsam, Jiyrenniñ ketip qalğanın, Turdimurat ağamnan xat kelmey, apamniñ tınıshsızlanıp júrgenin ayta basladım. Ol meniñ sözlerimdi dıqqat penen tıñladı hám Jiyrenniñ sawırın sıypap turıp:

— Jiyren! Sen aqılısañ, endigiden bılay Gúlxandı qapa qılma, — degendegi dawısların esitkenimde jáne sóylese eken, — dep ıntıgaman. Ózi de qasaqana az sózli. Tek Jiyrendi korgende gána ashılısadı.

Aysultan apam Jiyrendi jetelep meni úyge jaqınlatıp ketti. Úyge kiyatırıp:

— Jiyren, sen júdá tamashasañ! Aysultan apamdı kórdiñ, irkileseñ, basqalardıñ kewline de qaramaysañ... Seni mingen adam aldımızdan Aysultan shıgıp qalmağay dep azar-bezer. Mağan da sonday bolıp baratırsañ. Endi sagan mennen basqa kim jaqın? Mine, búgin ketip qalıp, meni qansha qıynadıñ, — dep toñqıldap enkeyip qulağına, sóylep kiyatırman. Ol bolsa: «Seniñ hesh nárseden xabarıñ joq. Men endi kimge qayırılaman. Mağan kim mingende ne, Aysultanğa qayırılıwım, wádeli orıngá barıp zıyaratlawım shárt», degendey suwlıgın shaynap, aldına qaray moynın sozıp, basın eksheydi, jan-jagına elewrep, qulağın qayshılap, maqtanıp qoyadı mağan.

— Sen bilgendi men de bilemen. Maqtanbay-aq qoy, Aysultan apam menen Turdimurat ağamniñ muhabbetine gúwa bolğanıñ ushın gána seniñ ójet-

ligiñdi keshiremen. Bolmasa... — Jiyrenge gubirle-niwim menen demniñ arasında úyge kelip qaldım.

Úyge kelsem, sizler de bizlerdi izlep aldımızga shıqtınız. Úyge kele sala Jiyrenge ókpelegenimdi, seniñ janında da anaw kúni toqtamay, ózim zor-ğa toqtatqanımdı aytıp, Turdımurat ağama xat jaza-tuğın boldım. Sonda sen:

— Áy shırağım, Jiyrenge ókpelemey-aq qoy. Sen ele kishkeneseñ, úlkeygen soñ óziñ-aq túsiniñ, ele Jiyrennen keshirim sorap, aldında bas iyeseñ. Jiyren júdá aqıllı. Kimniñ janında toqtap, kimniñ janında toqtamaw kerekligin, qay jerge barıwın bileđi dá,— dep qazıǵına Jiyrendi baylay berdiñ.

Apam úhlep, ishtegi dártin taǵı páseytkendey boldı.

JIYREN TÚWE BAS QAYǴI

Awıl adamlarınıñ mánet-qayǵıları, urıs zardabı kem-kem ózin tanıtıp, baspalatıp baratır. Baladan-shaǵa betin sıyırıwǵa waqtı joq. Suwıq, ashpız, degendi awzına almaydı. Mınaw úlkeniñ jumısı, mınaw kishkeneniñ jumısı, deytuǵını burın eken, házir ayırmaydı. Qolınnan kelmeydi, degendi tiline bassa ne deyseñ, halınıñ barınsha qıymıldaydı.

Kishemler bolsa sabılıp qas qarayǵanda úyge zorǵa keledi. Jaǵdaylar burınǵıday emes, kúnde birew ketip atırǵan. Úylerdiñ arası ásten bosap atır. Sonıñ arasında urıstıñ ańgimesi de aytılıp atadı. Kimdi kórseñ sol, qıyın boldı-aw bala, bul nálet bolǵır fashist eñ bolmasa biziñ balalar barǵan soñ

keyin qayta ma desek, kem-kem basıp kiyatırğan bále goy,—dep qıynaladı. Kimniñ balası ketken, kimniñ balası endi ketedi. Hämme sonı qaygıradı. Áytewir qarap otırğan adam joq. Bári de jawğa qarsı güresip, qolınan kelgen talaptıñ basında. Meniñ talabım—Jiyrenge qaraw.

—Seniñ Jiyrenge jaqsılap qaraganıñ jawğa qarsı oq atqan menen barabar,—degen Turdımurat ağamniñ dawısı qulağında qalıp, özimdi jaw menen alı-sıp júrgendey sezemen. Jiyrenge jıldagıday ot-jem de jıynay almadıq. Úydiñ qasındağı joñıshqanı ózim orıp-jıynap qoydım, ol ne boladı, qashshan qagıp saldı. Úydiñ ishiniñ de Jiyrenge bası aynalmaytuğında korinedi magan. Kisheme ara-tura Jiyrenniñ jağdayın aytıp toñqıldayman.

—At túwe iyesenen xabar bolmay ózlerimiz dağdarıp júrippiz,—dedi. Bul sóz Turdımurat ağamdı sağıtıp júrgen magan júdá awır tiydi. Men künde xat jazaman da otıraman. Men hár xat jazğan sayın sen de «jas jigitlek etip juqa kiyinbesin, tamağınıñ awırıwı shıgadı. Qalıñ körpe jamılsın. Tepkilep körpesin ashıp taslaytuğın ádetin qoysın. Ashılıp qalsa jawıp júretuğın men joq oğan. Ol jerlerde awırsa kim qaraydı, aytagór, aytagór», dep zinharlaysañ. Biraq, Turdımurat ağam bizlerdiñ xatımızdı ala ma, joq pa, bilmeymen.

Bizler de endi bir mezigil oqısaq, bir mezigil atızda, apamlardıñ janında júremiz. Búgin Qızlargúl kishem de atızda. Ol burın ara-tura keletuğın bolsa endi hámmeden burın atızda korinip, úyine hámmeden keyin ketedi. Ózi de paxta tergish. Kúnine 100—150 kilogramm teredi.

Geyde bir künde tuwılǵanday gileñ jas kelinshekler jıynalıp, qolı jırılǵa, kishkene qáyınların janına shaqırıp olar menen degiship-ayqasıp oynap atırǵanı. Bir kúni gıl kelinshekler Quwanışbek ağamdı janına shaqırıp aldı. Umitpasam, ol sol waqıtta on bes jaslarında. Komsomolǵa kiremen dep eki jasın artıq bergem. Boyı zıńǵıttay, up-uzın.

—Aǵańlar bolsa urısqa ketti. Sen bizlerdiñ úyimizden kirip shıǵasań. Biraq hámmemizdi birden alasań,—dep onıń qolınan tartıp qushaqlaydı. Ol way-waylap qashađı. Hayallar onı qutqarmaydı, taylanday kelinsheklerge qarshaday balanıń kúshi de jetpeydi. Bolmasa pıshıq quyırıtı jıyıp-jıyıp alıp, bir-birine dondıytıp jabıstırıp, jalańash etine urıp otıradı. «Alaman» demegenshe jazdırmaydı. Eñ izinde alaman dep zorǵa jazdırıladı da, anaday jerge barıp «alman, há» ...dep sóginip turǵanı.

—Sheshe-á.. y... usı balań tamasha. Jaslıǵı ma, ya gódek pe? Bizler tiyemen degenge shını menen-aq inanıp, way-waylap qashađı. Sóytip júrip bul da bir nasharǵa iyelik eter me eken,—dep hayallar Quwanışbektiñ anasına aytıp berip kúlisip otırǵanı.

Írastan da, Quwanışbek aǵa gódek pe, erke me? Qay waq kórsen, sol waq úyiniń ishinde ókpelep bultıyıp otırǵanı. Bul ağamız da kelesi jılı urısqa ketti. Ol urısqa ketetuǵın kúni de apasına meni keshtegi tamaqqa oyatpadıń, dep ókpelep ketkenin anası ólgenshe hesh umitpadı goy. Biy-shara anası, qurǵan sorım qaydan bileyin, uyqı-sın buzǵım kelmedi goy. Oyata qoyıwım kerek eken,—dewi menen ólip ketti paqır.

Endi qara gúz túsip, paxta terilip bolgan menen ğorek shıǵarıw baslanıp ketti. Baladan-shaǵanıń tań atqansha kirpigi ayqaspaydı. Bir kúni biziń qońsı Nesibeliniń sharshaǵanı sonsha, úlken dán salıp qoyǵan qabaǵına bas orap, oramal jamıldırıp ózi uyqılap qalıptı. Onı brigadir sezip qoyıp, azapladı-aw, azapladı. Ózi de «azamatlar qan maydanında júrgende teńkeyip uyqılap qalǵanımdı aytsa», dep júdá qıynaldı.

Usınday kúnderdiń birinde Aysultan apam keldi. Keshke shekem úyde boldı. Aysultan apamnıń ádeti— apama suw ákelip kómeklesiwdiń bānesi menen Turdımurat aǵamnıń Jiyrendi suwǵaratuǵın, juwındıratuǵın jabınıń boyına barıp, biraz turıp qaytadı. Ekewi sóylesip, aralap júretuǵın tereklerdi kóredi. Men de qasında júremen.

Ol búgin de sol ádeti boyınsha úyden qabaq alıp shıqtı da, tuwrı Jiyrenniń janına bardı hám:

—Kórgen jerde qasımda toqtap, kewilimdi ala-
tuǵımnı, Turdımurat penen ushırasatuǵın jerlerdi
umıtpay keletuǵınıña qayılman dá, biraq, usı ishiń-
degini tógip, ashılısıp hesh narse ayta almaǵanıña
irenjeymen. Turdımurattıń ketkenine qansha waqıt
boldı, bileseń be? Bes ay boldı, bes ay,—dep bes
barmaǵın Jiyrenge tutadı. Wádelerge sen gúwasań,
tek sen bileseń. Keshikti ğoy! Eń baslısı, ol saw jú-
r me, aman kele me? Usı jumbaqtı bir ózim sheshe
almaq qıynalıp turman. Urısta turıs bar ma? Ol
jaw ğoy, jaw! Sagan bāri bir! Him,—dep, Jiyrenniń
moynına mańlayın tiredi.

Jiyren bolsa, Aysultan apamniń iyinlerin, qolların iyiskep «jaqsılıqqa men sennen beter asıǵaman. Atteń, ayta almayman, tilim joq» degendey basın silkip, tepsinedi.

Jiyrendi suwǵaratuǵın kisi qusap jetelep, ekewimiz biziń baǵqa keldik. Baǵdıń ishine kúnniń gúzgi sıyı túr berip, olardıń qızıl-jasıǵı japıraqlarınan basqa sulıwlıq kórki qalmasa da, Aysultan apamniń usı baǵqa kelgenine tańlanaman da:

— Tap házir baǵdıń qanday jarasıǵı bar, ya miywası bólmasa, ne kóreseń? — dep qoyaman artında kiyatırıp.

Ol úndemewi menen, pisken waqıtta Turdımurat aǵam jaqsı kórip jeytuǵın aq eriktiń qasına toqtadı hám ana shaqanı, mına shaqanı bir uslap silkip qoyadı. Usha basına qaraydı...

Bıyl erik pisikte Turdımurat aǵamniń ana shaqaǵa, minip eń uwılıǵanınan úzip jep turǵanı, tó-mende turıp Aysultan apamniń tamsanıp: — Bizlerge de tasla, — degende shaqanı silkip jiberip, güwlep túsken erikler Aysultan apamniń denesin qıtıqlap ótip, Turdımurat aǵama sulıw kúlkiler baǵıshlaǵanı esime tústi hám ayaǵınıń astına tóselip qalǵan erikti basıp óte almay turǵan Aysultan apamdı ózi otırǵan shaqaǵa qolınan tartıp alǵanın eslep kelgenligin túsindim. Sonda joqarıda turıp, tolqıǵan egislikke, kók maysa aydaǵa kóz jiberip nelerdi árman etpegendi deyseń! Házir...

Házir hár túptiń janına bir barıp, usha basına kóz jiberedi de tómen qaraydı. Silikken menen japıraqtan basqa hesh nárese túspeydi, usha basına

qansha qarasa da japıraǵınan ayırılıp, sıydamlanıp baratırǵan erbek-serbek shaqadan basqa hesh narse kórinbeydi. Eń izinde Jiyrenniń aldına kelip:

— Bizlerdiń muhabbatımızǵa, qıyallarımızǵa guwa bolǵan bul aǵashlarda da ziban joq. Sende de ziban joq, iyeńnen de ziban joq. Bunıń izi qanday aylanışlargáa baratır. Turdımurattan adastırmaǵay dá.. Jiyren, sen meniń oylarıma, ármanlarıma túsinip tursań ba! Sóyle-seń-o? — dep jalınadı.. Bári bir juwap bolmaydı.

FRONTTAN XAT

Tap usı qıyın kúnleri:

— Kishe, súyinshi! Há súyinshi! Balañnan xat keldi, — dep ala quyın baqırıp atın shawıp kiyatırǵan pochta Erejep aǵay kórinde. Hámme jıynalıp qaldı. Ashıp oqıy basladım:

«Saǵınıshlı sálem xat!

Elimniń ardaqlı jası úlken, jası kishileri! Sizlerge mennen saǵınıshlı sálem bolsın. Awıl-el, dosyaranlar amansız ba? Leningradtıń janındaǵı urıs maydanında snaypermen (atqıshpan). Bul jaqta kún suwıq, onıń ústine tamılǵan duman. Sizlerdiń tileǵiniz, tireǵinizden kúsh alıp, jaw menen ayqasta aman jürmen. Jaw sózsiz jeńiledi! Hámmeni, hám meni, hátte awılımnıń shıbıǵına shekem saǵındım, hár úyge kiretuǵın soqpaqlar kóz aldında. Sol soqpaqlarım ushın güresemen! Jeńemen! Jeńis penen elge qaytaman!

Apa, Tolıbaydan bir ret-aq xat aldım. Endi mına adreske jazın:

Polevaya pochta № N. N.

Gülxan! Jiyren qalay? Sen oğan ökpeleme! Aysultannın janında irkilgeni aqıllı bolğam. Jiyrenge menen sälem ayt. Jiyrenge qarah! Jiyrenge qarah! Sen minip toyğa shabasañ. Esittin be? Tolıbay mağan xat jazsın. Kõriskenshe xosh. Tez kõriskeymiz. Uluñız Turdımurat!» depti.

Oqip bolıp joqarı qarasam, kempir-garrılar jynalıp qalıptı. Olardıñ sondağı kóz jasları, kúyinishi menen süyinishin bildiretuğın edi.

— Ekewi bir üydiñ balasında bolıp õsse de, bul künliginde bir-birine háwes bolıp, kõrisiwge zar.

Ilayım, kõriskey, — desedi kempir-garrılar gürsinip hám eki azamattı sóz etip.

— Mına xat Tolıbayğa jazılıptı, — dep Erejep aға Qızlargüldin üyine ketti.

Xattı jelibiretip Jiyrenge qaray juwırdım.

— Jiyren! Mınanı qara! Mınam qara! Turdımurat ağanın xat keldi, ózi jazıptı, sağan qayta-qayta sälem aytıptı, degenime qayılshılığım bolmay qulağına oqıdım. Áne kórdin be? Seni minip toyğa shabaman, bilip qoy, — dep quwanıp kelip Jiyrenniñ aldında sekirip túsip atırman.

Oı da bir narseni túsingendey tebinlep kep qoyadı. Men sırtqa shıgıp ketkenimshe izimnen burılıp qarawı menen qaldı.

Sol kúni keshke shekem kelgen adamğa xat oqip beriw menen otırdım.

— Qarağım-aw, jorasınıń úylenip urısqa da ketip qalğanın bilmeydi ğoy. Birin-biri kórmeydi eken-aw, bala! — dep tańlanıladı, awıl adamları.

Ekewi de urısqa ketip, birin-biri kórmegeni bizler ushın sheshilmeytuğın jumbaq.

— Qáydem, meniń balamnan da xabar bolmadı, aman bolğay, ne qılsa da, — dep Eltiri sheshem qamsıgadı. Awıl balalarınıń xat-xabarsız ketkenin hárkim hár nársege jorıydı. Birewleri ólip qaldı dese, birewleri qan maydanda xat jazıp otırğannan ğore bir fashisti óltirgeni jaqsı, dep ırası menen-aq qádimgi ayqastay kóredi.

Sol kúni keshte xat oqıwdan jalıǵıp, Qızlargúldiń úyine kettim. Men kirip barsam ol da Turdımurat aǵamniń xatın dawıslap oqıp otır eken.

«Saǵınıshlı sálem», dostım Tolıbay!

Sen nege xat jazbaysañ? Awıl-el aman ba? Qızlargúl, Aysultan saw ma? Tim-tiris bolǵanıńızǵa hayranman. Saǵındım, Tolıbay, saǵındım! Ásirese seni saǵındım. Tursam aldımda, jatsam kewilimde, uyqılasam túsimdeşeń. Eger urısqa ketpegen bolsañ úylen! Meni kútpе! Ruqsat! Wádeler buzılıp, planlardı dushpan kesti, biraq waqıtsha...

Tolıbay! El-xalqım ushın, seniń ushın, Aysultan ushın jawdı ushardan túsiriwge tayarman! Tóke, bálkim, seni urısqa almas, densawlıǵıń tómen ğoy. Hámmеge ğamxor bol! Aysultanǵa sálem ayt. Qapa bolmasın, jeńis penen barıwdan toyımız boladı! Dostım, alǵa! Alǵa! Taǵı alǵa!... Burınǵıday yosha ber. Jaw jaraqlı bolmaqтан, múshesiniń bári nayzadan bolsa da jeńiledi! Bizler jeńemiz!

Xosh, seni qanday kòrgim keledi!

Tezirek kòriskeymiz! Dostıń Turdımurat!».

Xattı oqıp bolıp, Qızlargül ush müyeshlep muqiyatlap, büklep, qoyın qaltasına salıp qoydı hám:

—Endi bular birin-biri kòre alar ma eken?!—dedi ásten gana.

— Qoyshı, kelin-áy, kòriser-aw, — dedi jynalıp tıńlap otırǵan hayallar.

Biziń Turdımurat aǵam júdá mergen edi. Gúz túsıwden úyrek, qoyan degenlerdi buwatlap ákeletuǵın edi. Turekeniń oǵı qáte ketpeydi, desedi hámme.

— Jiyren de qızıq: Aldınan qus ushırmaydı, ushsa boldı dárriw tura qaladı. Qashan atıp túsirgennen keyin gana júredi, — dep Turdımurat aǵam Jiyrendi aymalap otırǵanı edi goy, apa, esinde me, hár sapańnan qaytıp kelgende?

Apam tım-tırıs, kòzin jumıwı menen jatır. Biraq, dastıq sel-sel.

Bul xat qapashılıq-qıyınshılıqlardı azmaz da bolsa keyin shegindirdi.

— Bala, bular birin-biri kòrdik demegenine hayranman, — deydi kishem, — eń bolmasa Aqjigitti bir kòrgende biziń mırzaǵa bunsha bunday bolıp kòrgim keledi dey bermes edi...

JIYRENNIŃ NALIWI

Qıs bıyılıǵıday qattı kelmes, ısqırǵan qara boran kòzdi ashtırmaydı. Egin pite qoysa jaqsı bolar edi. Qarńbaq ushırǵan qara suwıq juttıń belgisi, deytuǵın edi burıńılar. Qáydem-áy... mına tozańıtqan shań

ájeptáwir goy, — dep zirildeydi apamlar. Írastan da, kishemler tań qarańǵısında turıp, daladan otın ákelemen degenshe qolın úplep kirip, qaytıp shıǵıwǵa júreksinbeydi.

Usınday kúnlerdiń birinde Jiyren seyisxanada — aqırında turıp, kisnep, julqına berdi. Onıń ayanıshlı sestinen men tósekte jatıp qorqaman.

— Seyisxananıń awzı ashıq tur. Jiyrenniń jibi qazıǵınan sheshilip ketipti. Ele de shıǵıp ketpegenin ayt, — dedi sırttan kelip eń úlken agam Allamurat.

«Ol tońıp ta, ash bolıp ta turǵan goy. Turdımurat agam bolǵanda Jiyren bunday qarawsız bolmas edi. Jem berip seyislemegeni menen turmay apamlardıń songı waqıtta hárkimge mingizetugınına hayran bolıp oylanaman kórpede jatıp.

Aytqanday, keshe Shımbaydıń arǵasına qaynısiniń úyleniw toyına barıp keliw ushın Áwez brigad ta sorap edi. Apamlar bergen joq. «Sol urlayjaq boldı ma eken?»... Usı esime túskende birden júregim suw ete qaldı.

Ana saparı da tusawın jazdırıp, kesh bolıp turǵanda, Jiyrendi urlap Áwez brigad minip kelgen eken goy. Jiyren úyden alıslap baratırǵanın bilip, orıs joldıń üstine onı tartıp urıp, Aysultan apama qaray shapqılap otá ketken. Jiyrenniń bir nárseden seskenip patıraqlap, shapqılap kiyatırǵaninan, dibisinan tanıp, Aysultan apam jalańyaraq, jalańbas juwıra shıqsa, qádimgi eriktiń astında turǵanın kórip:

— Haw, Jiyren amanlıq pa, bunsha nege qorqasań, ayanılshı kisneyseń, iyeńnen suwıq xabar

keldi me? — dep silap-sıypap, jem berip bir aqsham kütkenin özi aytıp edi. «Mümkin, bugün-âm Áwez sol óshin alıw ushın Jiyrenniń jibin sheshken shıǵar.. Onıń ústine Allamurat aǵam shıǵıp qalıp, minip ketiwge úlgeri almaǵan bolıwı kerek...» dep te gúmanlanaman. Biraq oyımdaǵını túsindirip ayta almadım. Hámme ózleriniń ruwzigershiligi menen bánt. Atam menen apam tań namazınıń ánjamında, kishem awız qabaǵın alıp sıyırına shıqtı, Allamurat aǵam arbasın jegip atır. Men ornımnan turıp Jiyrenniń jamna bardım.

Jiyrenniń maǵan tiklenip qaraǵandaǵı jasawraǵan kózlerinen «Meniń ǵamxorım qayda ketti? Usınsha qısıwmet kórgendey ne ayıp isledim, túsindirsen-o» degen nalıshtı ańǵarar edim. Bunu túsindire almadım. Atılıp sırtqa shıqtım.

Kún uyasınan qıp-qızıl, ájeptáwir bolıp shıǵıp kiyatır eken. Qaqaman qara borannıń ızıldısına arbasınıń sestin qosıp, Allamurat aǵam da úlken arba jolǵa túsip, arqaǵa qaray jol tarttı.

JIYRENNIŃ QOSQA QOSILIWÍ

Mart ayınıń bası edi. Bul — bir jaǵınan tógin tógip hám jayıp, bir shetinen jer súretuǵın waqıt. Awıldaǵı bar kólikti jıynap qosqa qosıp, arbaǵa jegip atır. Qıbırlaǵan jan qıy bar seyixananıń jamında. Kim shelek penen kim qapshıq penen, áytewir kókireginde janı bar bolsa, tóginniń basında. Onıń ústine kimdi kórseń sol kólik jetpeydi» dep zar qaqsaydı. Atlardı bolsa urısqa alıp ketti. Endi

ğarrılıqqa júk artıp, tawlandırıp kelin túsirip jum-saymız dep úmit etken ğarrılar ulların urısqa jónel-tip, zarlap atır. Qansha úhlese de, iske jarap turgan solar. Olar ne qılsın, bir jaǵına barsa bir jaǵı qahp baratır. Kólat jer. Qáytse de, meńgeriw kerek.

— Sonıń sebebinen be, azamatlar qan maydanda júrgende mına Jiyrendi jumsap ráhátin kórmeysen be? — dep qoyadı qıyın is basına túsken jası úlken-ler. Sen bolsañ:

— Ol sózdi awzınızǵa alagórmen, balam aman kelip toyǵa shaptıraman, — dep shıja-pıja bolasañ.

Men bolsam Jiyrenimdi sońǵı waqıtta kóp jum-saytuǵın boldı, dep qıynalıp júrgende mına xabardı esitip, adamlardan ábden túnildim. Kim bolsa sol naǵız ashıwshaq bolıp aldı. Oyındaǵını túsindirip ayta almaysañ, shertilip turgan birewler, onıń ús-tine biziń kishemniń zwenosında qosqa qosılıp, jer súretuǵın, tógin tógip, tuqım tasıytuǵın eki ǵana ógiz bar edi. Bir kúni bunıń da birewi tarpa túsip, turgan jerinde ólip qalıp, kolxozshılar bunı da azalap júrdi. Jer aydalmay, shigit sebilmey atır. Aprel degen kelip qaldı. Ele egiletuǵın jerdiń úsh-ten biri sürilgen joq. Burınları apreldiń yarımı bol-may-aq jerge shigit túsip bolatuǵın edi. Bıyıl eki ǵana kölemdi egip boldı.

Bar xalıq islep-aq atır. Sonda da is ónbeydi. Allamurat aǵam qısqınanınan Jiyrenniń aldı-artı-nan aylanıp dógerekley beredi. Dıydi — bunı da jumsayjaq-aw, deymen. Biraq, ele ashıp aytqan joq. Jiyrendi jumsaw ushın hámmebizdiń kelisimimiz kerek...

— Qáne, Gúlخان, Turdımuratqa xat jaz! «Jiyren aman, óziń kelgennen keyin toyğa shaptırasañ! Hesh ğam jeme, inim!» — de! Izine meniń atımdı jaz, — dedi Allamurat aĝam atızdan qaralay óship keldi de. — Bunıń qosqa qosılğanın basqalardan esitip júrer. Ózimnen xat alsa pitegene arqayın boladı ğoy? Bul jaqtaĝı qıyınshılıqtı qaydan bilsin.

Men jazbadım. Hám memiz — sen de, atam da:

— Ne dep otırğanına óziń túsineseń be? — dep shuwlastıq. Aldı menen Jiyrendi sen awzına alsañ, basqalar ne demeydi, — dep bet baqtırmadıń.

— Qansha shuwlasañız da Jiyren qosqa qosılmasa bolmaydı! — dep kesip ayttı Allamurat aĝam. Men Aysultan apama juwırdım. Meni Aysultan apam tınıĝıp tınılap bolıp:

— Álbette, jurttıń jalĝızı ketken ğalaba iste Jiyren qarap jata ala ma? — Birese otırdı, birese turdı, tıpırshılap, tınıshı ketti. Tek bolğanı:

— Erteńnen baslap Jiyren qosqa qosıladı, deseshi, — dep qoyadı. — Bir kún bolmasa bir kúni solay bolıwı kerek ğoy, — dep suwıq demin aldı da óz oyı menen ózi bánt boldı. Sol kúni Aysultan apam meni jibermedi, jamna alıp jattı. Biraq, azanda erte oyattı. Onıń sol tańdı kirpik ayqastırmaı otırıp shıqqanın bildim. Ara-tura úhlep qoyadı, tań qarańĝısın qaq ayırıp biziń úyge qarap tarttı. Izinde jortıp kiyatırman. Hesh narsege túsınbeymen. Keldi de Mayjaptıń arĝı ırashında ósip turğan qamıs, boyanlıqtıń arasında otırıp, búgingi aydalatuĝın jerge tigildi. Aysultan apamnıń ne oylap kiyatırğanın túsınbeymen. Biraq, kewilinde qan-

day da bir güres, gâzepli jigerdi abaylayman. Izin kütemen.

Elc kün shıqpaşa da bir-birewdi körgendey jaqtı, kól-dáryaday, úlken kólemde qıbırlağan jan joq. Tim-tırıs. Qanday qorqınışlı. Bir waqıtta Jiyrendi jetelep Allamurat aǵam «Iyshan jap»tıń kópirine mindi. IZinde sen bolsań sóylenip, Jiyrenniń sawırısınan sıypap, tap ayagınıń astına aralasıp kiyatırsań. IZinde kishem tómen qarap muńayıp kiyatırǵanı belgili.

— Mırzaǵa, meniń mırzaǵam, mırzaǵanıń Jiyreni —dep pârmana bolıp júrgen kishem búgin mırzaǵasınıń Jiyrenin óz qolı menen qosqa qosatuǵın bolǵanına, quday bilsin, ne oylap kiyatırǵanın, deymen ishimmen. Kün jańa shıǵıp kiyatır. Bârinen beter Aysultan apamniń ne oylap otırǵanı maǵan jumbaq. Men úndemesten ózimdi tutsam da, kózimniń jası jumalanıp baratır.

— Jiyren xannan xabarsız mántiyip, Allamurat aǵamniń jeteginde kiyatırǵanına qarasa, Aysultan apa —degenimdi ózim de sezbey qalıppan.

Ol «tınısh» degendey suq barmaǵın erinine kese tisleđi.

Kózimniń jasın súrtemen de izin kütemen. Ornimnan ushıp turıp Jiyrenge juwırayın desem, Aysultan apam iynimmen basıp qayta otırǵızadı. «Qalanıń ishi» dep atalatuǵın paxta jerge tuse bergende seniń:

— Turdımurat! Shıraǵım, barmısań! Jiyrenińce mingizip kelin ákelip beremen, degen niyetleriń qayda?! Búginligi Jiyrenińniń moynına moyıntırıq

tüsip, kolxozdın qosın süyreyjaq goy. Qayılmısañ!... degen ayanışlı dawısıñ esitildi. Men betimdi bastım. Jáne qaradım.

Hárkim hársaqtan kele basladı. Atızda azgántay tirishilik payda boldı. Aysultan apamda ele sessemir joq. Kirpik qaqqay tigiledi. Írashtağı úyilgen kesektey únsiz. Jiyren bolsa bizlerdın barımızdı bilgendey elewrep usı tárepke qaray beredi.

— Jiyren atın jeldirip, qız alıp keler edim! Qosqa qosıp Jiyrendi, jılayman-aw, dep pe edim! Ha xalayıq! Qaydasız?! Ulımnın úmitleri pushqa aylanıp baratır goy! Kórip tursız ba?! Jiyren qosqa qosılayın dep tur! Úmiti kesilip, julını úzilgir— fashist! Orğa túsip órisiñ tarılğır-áy. Jeñilip, xalıq aldında shermende bolğır, fashist! Jaqsı niyetleri joq pa eken, Gitler degenniñ! Ol shirkinniñ úylen-diretuğın ulı, uzatatuğın qızı joq shıǵar sirá! Bul ne degen sumlıq edi. Ol fashist emes, bále shıǵar, — dep sen eki qolındı aspanga kóterip, dawısıñnıñ barınsha enirep baqırdıñ. Turdımurat aǵamnıñ Jiyrendi jeldirip, qız ayttırıp júrgenin kórgenler saǵan tásele berip, fashizmge nálet aytıp atırǵanları bizlerge tal-tal esitiledi. Jiyren bolsa otlaq jerge kiyatırǵanday arqayın. Aytewir qosqa jegiletuğınınan biyxabar.

— Ele de balam aman kelip, maqsetleri orınlanar, — degen úmitim bar qudaydan, — deyseñ de kóziñniñ jasın súrteseñ.

Al Jiyren bolsa, qosqa kirse qáne! Moynına moyıntırıq saldırmaı aspanga shapshıydı. Qıñırlıq etip kisneydi. Dógeresinde turǵanlardan járdem

sorağanday alaqlap, elewreydi, kimnendur jaqsılıq kütedi. Heshkimge ırq bermeydi. Bulqınıp, moyıntıırıqtan shıǵıp ketip kónbey atır. Juwǵarada kónetugin túri joq. Shıǵıp ketken jerinen küshlep moyıntıırıqtı kiygizedi. Jiyrenniń bayaǵısı — bayaǵı. Qosqa qosılǵanına qayıl bolmay sol jerde turǵanlardan, meni kórip turıp ırasınız benen qosqa qosasız ba? degendey shaǵınıp qaraydı. Olar júzin buradı. «Toyǵa shaptıratuginińız qayda?» degendey adamlarǵa qarap oqıranadı. Hatte, birewdi kútkendey, bir dıbıstı esitip turǵanday qulaǵın tikireytip qayshılıp elewreydi. Jiyrenniń názeri ele bizler tárepte. Sonda men Aysultan apamnıń ırashta otırǵanın bilip qaradı-aw, deymen ele. Meni kórse ábden gejirlenip qalar dep Aysultan apam da shıdap otırǵan sıyaqlı. Bir waqıtta:

— Endi seniń jaǵdayıńdı kútiwge pursat joq. Qálesen de, qálemesen de baxtıña qayıl bolasań. Jiyren! — dep Allamurat aǵam qansha mıqlılıq etip tursa da qolındaǵı attı qosqa jege almaǵanına ózine óziniń qáhâri keldi. «Kóreyin dep pe edim Dáwqaranı, alayın dep otırǵan awımdı aldı» degendey-aq, «jaw jaǵadan qolın jazdırmay turǵanda erkelikti kóteriwge shama joq, men de seni qosqa qosıp, kóz jaslarımdı ishime jutayın degenim joq edi. Elge qanday súrgin tuwıp turǵanımen aytpay-aq óziń biliwiń kerek» — dep tap Jiyrendi túsinetuginday, jaǵdaydı biletugin adamǵa teńgerdi-aw Allamurat aǵam. Sóytip, jerden bir shıbıq aldı... Sol waqıtta urǵanın kórmey-aq qoyayın, dep kózimdi tarsa jumdım. Aysultan apam bolsa kúni

menen kózin tigip shıdasa da, Allamurat ağamnıń shıbıq alǵanın kóriwi máttal, aǵıp turǵan úlken japtan qalay atlaǵanın bilmeymen, arjaǵına sekirip-aq tústi:

Ózim!... Ózim!... Shıbıqtı taslań! Jiyrenge shıbıq tuygızbeń! Ótinemen?! Shıbıqtı kózine kórsetpeń! Jiyrenge shıbıq túwe qol tiydiriwge haqıńız joq! Esittińiz be? Haqıńız joq! Jiyrenniń iyesi bar. Keledi! Keledi!! — dep Aysultan apamnıń Jiyrenge qaray ókireń qaǵıp juwirǵandaǵı óksigin máńgige umıtıw múmkin emes.

Men turǵan jerimde qatıp qaldım.

Allamurat ağam shıbıǵm uslawı menen sileyip tur.

— Ózim birge júremen. Jiyren menen ózim qos-qa birge qosılaman!!!

Jiyren qarasın kóriwden-aq kisnep, qostı súyrewi menen Aysultan apamnıń aldına qaray shapqanda, kishem betin basıp qara jerge otıra ketti. Hám-meniń de ayaǵınıń dimarı ketip tómen eńkeydi.

Aysultan apam ele juwirip kiyatır: — Jarasıǵı bolmaǵan burımdı da bul quday maǵan bergen eken, — dep shóp-shar ilip kiyatırǵan uzın burımın basına eki-úsh ret aylandırıp orap tasladı. Shalǵayın paqal ilip kiyatırǵan mawıtı kamzolın da sheship ılaqtırdı. Ol júregin órtegen qayǵınıń pátı menen qańbaqtay ushsa da múshesine qarap toy-maysań. Kiyiktiń shaqınday túrtiyip, kóylegin kóterip turǵan óñiri, nıǵız dene balıqtay tuwlap, shatırash kóylekke sıymay atlıǵıp ketejaq. Bul kóristi kórgen hayal-erkek iyegin tisleydi... Bálkim

bular: «Turdimurat bul burımlardı jagımlı qolları menen talay sıypap, dirildegen denelerin talay bawırına basqan shıǵar... Átteñ, Aysultan jiltıdagan bul burımlardı ózine awır jük kórip, sulıw tulǵasınan túnılse, házir túnılıp tur goy... Turdimurat kelgenen keyin... bayaǵı qáddin alar-aw...» — dep iyek qımatuǵın shıǵar...

— Qaraǵım, Jiyren. Dostım, Jiyren! Men mın-daman, janındaman. Kewlinde ne barın ayta almasañ da men bilemen, basqalar bilmeydi goy! Nege ójetleneseñ?! Wádeńde ele turıpsañ ba?—dep kele attıñ moynınan qushaqlap basın qoyıp óksidi... Basların sıypap bir nárese aytpaqshı boladı, bizler anıq túsine almaymız. Ókpesi óship sharshaǵanlıqtan sózleri naqma-naq shıqqaydı. Jiyren bolsa, qoltıǵına basın tıǵıp Aysultan apamnıñ sózlerin maqullaǵanday basın shayqap tómen saladı. Men sonda Jiyrenniñ kózinen jas shıqqanın anıq kör-genmen. Dogereklegen adamlar tásele beriwden de ayırılıp tur.

Aysultan apam jasın tıyıp, ózine kelip:

— Jiyren, saǵan minip kelip, kelinshek bolarman dep edim, jollarda tartıs oynap kúlkige mantıǵarman dep edim. Bul kúnliginde kóz jaslarǵa mantıqtım. Meniñ ne sharam bar. Bir ózimniñ qolımnan ne keledi!? Bolmaytuǵın iske heshkimniñ de sharası joq. El tınısh hám iyeñ bolǵanda basqa gáp. Jaw iyektin astında turganda seniñ mina ten-tekligin hesh jerge sıymaydı, kewilge jayǵaspaydı. Sonı da túsınbey tursañ. Turdimurat keledi, ılaq shabasañ! Jarıstan da ozasañ ele! Sol shadlı kúnler

tez kelip, bizlerdiñ toyımızda shapqırñ kelse, usı jumıstı jelkeñ menen kótermeseñ bolmaydı. Bul tek seniñ qolınnan keledi! Eger qáleseni ekewimiz teñ atqaramız. Pútkil el jawğa qarsı güreskende seniñ qarap turğanıñ ózine de jaraspaydı. Qáne, atla! Özim birge jüremen. Qáne, qáne, — dep Aysultan apam Jiyrendi jılawlap ásten tapqa saldı. Aldı menen Jiyrenniñ aldına ózi túsip, tap penen birge jüre basladı. Izinen Allamurat aǵam gündeni uslap baratır.

Men óz kózime ózim isenbeymen.

Aysultan apam Jiyrendi jılawlap, qos aldında ne oylap baratır eken... Álle, Turdımurat aǵamñıñ: — «Aysultan, toyımızda Jiyren menen ılaq tartısqı, jarısqı jiberemen» degenleri qulaǵına kelip, erteñ bir kün Turekeñ kelse ne deymen? Jiyrendi ózim, óz qolım menen jetelep qosqa qostım deymen be?!...

Yamasa... Tolıbay aǵam Qızlargüldi, Turdımurat aǵam Aysultandı mingizip toylarǵa barganın, jollarında tartısqı oynap, qıyal súrgenlerin kóz aldında keltirip baratır ma eken?...

Ne oylasa da oy tolqınında mantıǵıp baratırǵanı júrisinen-aq bilinip tur. Qapelimde qos, jer súriw aqılǵa jayǵaspaytuǵın nárseler... Bul ne degen sumlıq!

Yamasa aq jipek kóylekke say, torqa belbewdiñ pópegin dókildirip, baǵdıñ astına kelip, Jiyrendi jılawlap ózin kútip turğanın eslep baratır ma eken? Aysultan apamñıñ házir at aldında baratırǵanında kóz aldında tap sonday bolıp Turdımurat aǵam

turgan shıgar-dä... «Jiyrenge mingestirip, Törtkülge oqıwğa alıp ketemen» degen dawısları qaytalanar ma eken sirä?! — dep árman etip baratır ma eken?...

«Ekewimiz qosılıp, erten bir kún toy degenimizdiñ soñı urıs boldı. Oqıwğa atlanamız degen niyetimiz tógin tógip, qos aydaw boldı. Bunıñ izi ne boladı?... Ol da gümilji! Jaq, jaq bári de waqıtsha, qurıǵan kewilim qayaqtaǵını shaqırma... Ele barlıq jaqsı niyetlerimiz iske asadı.

«Jas tilegi qabıl» degen. Sol jaslar bizler emes pe?! Ya, Turdımurat!» degen sestı de shıǵıp ketti Aysultan apamnıñ.

— Ne deyseñ, shıragım? — dep qulaǵı erbeñ etti Atlamurat aǵamnıñ.

— Hesh narse, hesh narse! — dep aldına qaray kete berdi. Uyalǵanınan taǵı: — Jaq, jaq, hesh narse, — dep qaytaladı da, mañlayınıñ terin bir sıyrıp, ekinshi súrimge aylandı... «Eger... Kelmey qalsa, maqset-intizarımdı jas penen juwaman ba?» dep taǵı gübirlendi.

Men bolsam búgin usı waqıyalardıñ bárin túsimde kórgendey bolaman. Túsım shıgar dep kózimdi jumıp kelip turaman, shıdamay jáne ashıp kelip jibersem kúndiz. Jiyren qosta, Aysultan apam at aldında. Dúnyada neler, qanday hásiretler bolıp atır. Bul hásiretlerdiñ izinde ne bar!?!... Bilmey bas qatıraman.

Áne, sonıñ menen Jiyren ásten-ásten qıyın jumısqa jegile berdi. Arbalı júk ákelinetuǵın bolsa da Jiyren ketedi. Tenteklik degennen usı bahárde-aq jurday boldı.

Burın Aysultandı kóriwden qosta jürse de, arba tartıp kiyatırsa da, ayaq serppey tura qalatuğın Jiyren kolxozdıń jup-juwas bas kóligine aylanganın da kórdik.

Endi seniń tilegiń: Balam aman kelse bäriniń de ilajı bolar! At tabılar, — dey berdiń.

TURDİMURAT AĞAMNĪN EKINSHI XATĪ

Aysultan apam endi buringıday emes, bir-eki künge shekem Jiyrendi qosqa úyretkenshe tez-tez kelip turdı da, soń siyrek kórinetuğın boldı. Eger Jiyrenge kórinse, ol tura qaladı da, isti artqa shegindiredi yamasa ózi jilawlamağansha jürmeydi. Endi Turdımurat aғama xat jazıwға qolım barmadı. Jiyren qosqa qosıldı, onı Aysultan apamnıń ózi qostı dewge bola ma? Bári ornında, jap-jaqsı dey beriwge de hújdanım jetpedi. Tek amanlıqtı aytıp bir ret-aq xat jazdım. Buğan juwap kelmedi. Endi bir-birew menen sóylesiw de, atqa ot orıp, Jiyrenge aldanıw da atamnıń ayaq ushına ketti.

Jigit aғamlar keledi dep quwansam, — anaw ólipti, mınaw ólipti, esittire almay atırmız,—degen di kóp esitemen.

Al endi búgin hesh kimniń de iske qoh barmadı. Sebebi, kolxozdıń basqarma aғzaları: Qıdırbay aға, Paxratdiyinnen qara qaғaz kelipti, esittirmesek bolmaydı. Óli-tirisin bilmey ata-anaları zarı-giriyan bolıp otırғannan göre, birotala bilip otırsın, degen qararға kelip, esittiriw ushın Allamurat aғamdı da birge alıp ketti.

— Sen bolsañ:

— Óybey, anasınıñ sorı qaynap qalıptı ğoy, — dep ağıl-tegil jılaysañ. Esheyinde kúlip júretuğın ısıq júzli baslıgımız Aybiyke ğoy ómirinde quwanış degenniñ ne ekenin bilmegendey, quwanıwǵa niyeti joqtay ashıwlı hám birewden ezilip qalǵanday, tómenshik. Sebebi, ólgenler óziniñ eñ jaqsı kóretuğın qáyınleri. — Kelinshek ákelseñ ózim xızmet etemen — dep olardı erkeletip sóyleytuğınların talay esitkenmen. Endi olardıñ maydanda, jaw qolınan zaya ketkenine birden kóne qalıw ańsat pa?!

— Hámme shıǵıp ketti, sen de solarǵa ere kettiñ.

Keshikpey-aq, kún shıǵıs arqamızdan way-way esitildi hám Mákalay sheshem menen kelininiñ joqlaw aytqan dawısı qulaǵımızǵa say-say kelip turdı. Endi úylerdiñ arasında mıyıq tartıw, qol jırılsa úyge kelip, úy paydasın isle, degen umıtıldı. Balaları urısta ólse, ózleri jawǵa qarsı gúreste — atızda, jumıs basında ólejaq. Aysultan apam da qıyallardan gúder úzip, kolxozdıñ bas bilegi bolıp aldı. Awıl arasındaqı bunday qıyankestilik bärinen de beter bizlerge, balalarǵa qıyın boldı. Klasta otırmaq ta, tım-tırıs. Sóylesip, kúli-siwge aǵası urısta ólgen balalardan qolaysızlanamız. Olardıñ sirkesi suw kótermeydi. Úyde erkelep, qızıq bolıp ketken zatlarǵa kúleyin deseñ birewlerdiñ qabaǵı ashılmaıdı. Áytewir hesh kimge hesh nárese xosh jaqpaydı. Sizler bolsañız «basqa awıldıñ balaları da qazalangan eken, barıp keleyik» dep tañ atqanda-aq atızdan shıǵıp tünde-aq kete

beresiz. Endi bizlerdiň ash-toğımız benen de onsha isiniz bolmadı...

1942-jıldıň may ayı da kirip keldi. Bizler maydın jigirması kúni oqıwımız tarqap, «ayrıqsha» degen bahalar menen úshinshi klastı pitkerip quwanıp bolıp-ótip úyge qayttıq. Jaratılıs degen seniň qaygıń menen, qıynshılıgıń menen isi joq. Óz kúshine minip dögerek mawjırağan kók maysa, shayqalğan qoyıw sayalı terek. Qarap kóziń toymaydı, hátte, úyge kirgıń kelmeydi. Jánjaq qızıl-jasıl appaq gül. Tek ılaq jayıp, ot orıp, apamlardıń janında atızdan shıqqıń kelmeydi. Ne degen menen, bahár ózindegi bar sulıwlıq penen júrekti qıbırlatatuğın kúshli sezimlerin ala keletuğın tábiygy. Men oqıwdı pitkerip kókiregim qa ayırılıp quwanıp kelsem, úyde bir de adam joq. Keregede qıstırıwlı turğan geshkirtimdi ala atızga tarttım. Kitaplarım uwiqqa qıstırılwı menen izimnen qarap qala berdi.

— Payıma tiygen sotıxtı tez bolmasam, mına kúnniń sılayı júdá jaman, balam. Tóbemizde mıs qaynatatuğın túri bar, — dep gúbirlendiń sen meni kórip. Írastan, búgin uyasınan kún shıgıwdan-aq qaynap shıqtı.

— Apa men úshinshi klastı ayrıqsha pitkerip keldim. Ózim kómeklesemen. Tez bolamız goy, — dedim quwanıp. — Endi Turdımurat ağama xat jazaman, qızıq kitaplar jiber, deymen.

— Qutlı bolsın, shırağım. Turdımurat ağań barda ayrıqsha pitkergeñiñe toy bolar edi. Mine, úyde quwanıwdıń ornına atızga keldiń! Kómeklese goy.

Turdımurat ağan qızıq kitap jiberetügin jerde me? Ah... Ol xat ta jaza almay júr göy, uwh... uh... Eñ bolmasa xatı kelse de kitap jibergendey kórer edik-aw, shırağım, — dep ah-uh-uhlep aldına jılıstın. Ol jılları paxta degendi otaq basıp, biysharalardı ósir-meydi, adamlar da otaqтан kózin asha almaydı, jáne oraq penen túbin ashıp bolıp ketpenleydi. Seniñ aldın oratılğan páshek, suwshigin paxtanı kórsetpey tur. Men oraq penen paxtanıñ túbin arshıdım da, óziñ ketpenlep kete berdiñ. Demde-aq ádewir kólemdi ashıp tasladın.

Bul kólem «qalanıñ ishi» dep atalıp, qublasınan «Iyshan jap», batisınan arqağa qaray Mayjap ótedi. Bul kólemniñ sulıwlıǵı sonda — sol eki japtıñ boyında shayqalıp ósken aq tal, qara tal, jiyde ağashları bürkep sayarınan sıdırıp aqqan suwlar ses berip turadı. Paxta kólemi sol eki japtıñ ortasında, ıssılasan shomılıp, shayqalğan tereklerdiñ sayasında dem alıwǵa da boladı. Burın sayasına gil qız-kelinshek jıynalıp, qızıq ańgime tawıp, birin-biri basqılıp waq-shaq bolıp atırǵanı edi. Brigad, tabelshikler kelse göy, aldına topıraq qoyıp: «payındı alıp ket» dep atızǵa salıp yamasa úyine shaqırtıwǵa wádesin alıp, kúlkige batıp atatügin edi. Bul báhár onday qayda?! Mine kún shıǵırıp dem bermey tamılıp tursa da kim ġawasha ketpenlep, kim ġawasha birlep, hárkim óziniñ payına tiygen jerde tırbañlap atır. Bizlerge ne, sál ıssılasaq japqa boyımızdı taslap-taslap alamız. Al apamlardıñ teri arqasına shıǵıp tursa da jumıstı taslap ketkisi kelmeydi.

— Háy, qoy, ólip qalarmız, mına ıssı shıdatatügin emes. Elp etken samal bolmadı göy ádi-

raqalgır. Bir maydan salqınlap alayınshı, — dep basqalardan iybene-iybene Almagúl kishem «Iyshan japtıń» boyına qaray betley berdi. Hayallardıń bári de birimlep kele basladı. Birewler samawrın qoydı, ıssı suw jutpaqshı. Bäriniń de ıssıdan tańlayı tańlayına jabısıp, bet-awzı ala shańgıt, sóylewge halı joq. Künde bunday waqta qashshan túslenip alatugın bular búgin júdá kesh otırdı. Bir keseden ıssı suw jutıp alğan soń jas kelinsheklerge jan enip, birin-biri túrtip basqılasa basladı.

— Mına qızlardı kúyewge berip ele azıwımızğa salamız goy, — deydi Almagúl kishem mayda qızlardı ermeklep.

— Qáydem, endigiden bılay aqsaq-mayıp bolmasa saw jigittiń ózi shamalı bolar, — deydi jası úlkenleri. Kem-kem, kim soqır bolıp kelgen, kim aqsaq bolıp kelgenlerdi dize basladı. Biziń awıldan aqsaq mayıp bolsa da kelgen ele, bir jigit joq.

Aysultan apam bulardıń betine jalt-jalt qarap, irenjigendey boladı.

— Ol jigitlerdiń anaları paqır müşhesinde mini joq etip-aq tuwğan goy. Urıs degen gázep bolsa ne qılasań?!

Aysultan apama kópten anıqlap qaraganım joq edi. Házir kózim túsip ketip edi, burıngıday emes, solıp pisen miywedey shıraysız hám salpawsıp tosań kórinedi. Seniń de eki kóziń sonda. Apa, sen qızıq ediń-aw. Aysultan apamdı ózińniń tuwğan qızlarıńnan da beter jaqsı kórip, kelbetine ıntıgıp qarap toymaytuğın ediń. Bárha bir kózińniń qıyığı sonda boladı. Házir de sonıń kewili irenjeytuğın

söz başlanıp ketpegey dá, degen tilekte otırğanın bep-belgili edi.

Sonın arasında pochta Erejep ağa alıstan quyınlatıp atın shawıp kele berdi. Ol bul kiyatırğanında duw-sıydı tınlamay, hayallardıń üstine aydayjaq.

— Sirá, biziń mırzağa kiyatırğan shıǵar. Kele-goysa tezirek toy jer edik, — dedi kishem quwanıp.

Hámme Aysultan apama qaradı. Attı irketuǵın tırı körinbedi, hayallar attıń pátinen taysalıp jánjaqqa pıtıradı.

— Kishe, há kishe, Turdımurattan xat keldi, súyinshi, súyinshi!—dep baqırdı jaqınlay kele. Júregimiz soń-soń barıp ornına tústi. Xattı Aysultanga uslattı. Ol xattı ashtı da tım-tiris qaldı hám: — Turdımuratqa oq tiyipti, — dep kóziniń jasın jumbay-jumbay tókti. Heshkimge qaramadı da, ketpenin súyrep atızǵa qaray ketti. Aysultan apamıń júrisi kem-kem shaqqanlastı. Ketpenin taslay sala Jiy... re...e...n! — dep baqırwı menen Mayjapqa qarap pát penen juwırǵaninan men qorqıp kettim. Hámme de seskense kerek, Almagúl kishem, Qızlargúl de izinen juwırdı. Ol jelbirep, kózdi ashıp-jumǵansha Mayjaptıń payapılına mindi de kózden ǵayıp boldı. Sen bolsań, Aysultannıń tulǵasına telmirip, qarawıń menen otırǵan jerińnen qozǵalmadıń. Men shıbınday ushıp payapılǵa mindim. Japtıń arjaǵında mayısıp turǵan kók shópti bawırına basıwı menen qalay bolsa solay jer qushaqlap solqıldap atır. Aysultan apamıń oramaları basınan túsip qalıptı. Qaydan kelse sonnan kelsin, Jiyren shashların iyiskep mülgiydi, Aysultan

apam bolsa betin jerden almay Qızlargül kelgende de qolındağı bir japıraq qağazdı mushında mijimirlap bawırına basıp solqıldap atır edi. Dögereginde ösip turğan mayda tallar da, nárwan qamıslar da, bári-bári Aysultan apamnıñ qayǵısına qosılǵanday sıdırıp basın shayqaydı, táselle aytqanday sıbırlasıp ses beredi.

— Aysultan! Amanlıqta bunsha nege óziñdi joytasañ. Turdımurat elge tez quwıssın deseñ, kózine jas alma. Kózine jas alıw — namárttıñ isi emes pe?! — dep hayallar onı ornınan túrgeltip basına oramalın tarttı. — Tek oq tiygenge óziñdi hám basqalardı irenjitiwiñ qaraqalpaqtıñ márt qızlarına tın emes. Márt jigittiñ süygen yarı márt bolmasa, ol qalay jaw jeñedi?! — dedi Qızlargül.

Aysultan apam basın kóterip: ornınan turıp otırdı da, shayqalıp ösip turğan boyannıñ bir shaqasın julıp aldı da japıraqların birimlep jula basladı.

— Sizlerge márt bolıw ańsat kórinip tursa, mağan süygenimniñ saw denesine tiygen oqtıñ hazarı awır tiyip tur goy, doslarım-aw! Bir müşhesi kemis bolsa da elge kelse mağan baxıt emes pe? Biraq... jawdıñ oǵı shep qabırǵadan kirip, oñ qabırǵadan shıqsa, aman qala ma?! Mine, oqıñ! — dep mijimirlanǵan xattı jazdırıp jelbiretip mağan uslattı. Úñilsem, sarı qağazǵa túsirgen háripler Turdımurat aǵamnıñ jazıwına usamaydı. Jıynap alıp zorǵa oqtıdım.

— Sen bir kún qoslas bolsañ da, Tolıbaydıñ joldası degen at kóterdiñ, kishkene Tolıbaydı bawırına basıp otırsañ!

— Sen...

— Men, men qay nârsenge bas jip taqtım! Tulu-mında tul qaldı, degen usı emes pe? — dep qo-lındağı shaqanıń jelbiregen japırağın birimlep julıp soyaw qıldı, — Bunday kún seniń basına túspegey, dostım, — degendi qosıp qoydı. Almagúl kishem de bul sózge qosılğanday iyegin tislep, Aysultannıń jas juwğan jüzlerin sıırdı.

Mine, qız-kelinsheklerdiń ara-tura urıs gâzebin umıtsıy kelgen minutlıq muqamların da fashistler-diń ketarı ketken jawızlığı mákiriwge aylandırdı.

Xattı alıp sağan shıbınday ushtım, sağan da oqıp berdım. Sen xattağı sózlerdi esitpegendey alıs-larğa kóz tigesen, tek bolğanı.

— Oq tiygende aға dediń be ya apa dediń be shırağım a...w! — dep kemsenleyseń. Erejep aғam tek táselle aytıw menen otır.

Bir qarasam, Aysultan apam állenemirde ózine kelip oramalı jelbirep, atızға túserin yamasa seniń janına kelerin bilmey, payapıldıń qaқ ortasında tu-rip qaldı...

AYSULTAN APAMNÍŃ UZATÍLÍWÍ

Turdımurat aғama oq tiygen xabardı esitip, úyge Aysultan apamnıń anası keldi de ózi kelmedi. Sol kelmewi menen ara-tura kórgenimiz bolmasa úy-ge keliwi toqtap qalğanday sezildi. Biraq, geyde kórisip qalsaq mennen Jiyrendi sorap turadı. Ara-tura Jiyren ushın saylap ot orıp beredi. Eger, men kórinbegen kúni ózi-aq dúzlerde júrgen Jiyrenniń

aldına ot taslap jalın tarap turğanın köremiz. Jiyren de buringıday emes. Hämme narseden güder úzip, hámmeden suwıganday bizlerdi kórgende de qağınıp-silkinip moynın sozıp emirenbeydi...

Seniñ endigi tileğın — balamnıñ aman kelgenin kórip ólgeymen, — boldı. Xat ta toqtap qaldı.

Sol xattan keyin Turdımurat ağamdı shay ağanday tım-tırıs boldı. Aradan kóp künler ótken soñ Aysultan apamnıñ anası úyge tağı qıdırıp keldi. Bizler dogereklep Aysultan apamdı soray beremiz. Al, sizler ekewiñiz awzınızdı awzınızğa qoyıp sóylesip, bizler menen xabarlaspaysız. Sen oğan hár sóylegende awzın kemseñlep sóyleseñ de, sóylemeseñ juwap ta qaytarmaysañ. Bizlerge bulardıñ bári túsiniksiz, tek gana apam jılamasa dá... deytugin edik. Onı shıgarıp salganda da úyden uzaq «Úshqız oy» dep atalatugin jerden ótkenshe ekewiñizdiñ gápiñiz tawsılmadı. Endi ekewiñiz xoshlasar jerge kelgende áneydey bolıp xoshlasıp tarqasar desek, bir waqıtta seniñ:

— Onnan da Aysultandı Turdımurat kelmesten burın satıp jeymen deseshi, — degen dawısıñ qattı-qattı shıqtı hám sen Aysultan apamnıñ apasınıñ juwabın kútpey-aq, ashıwlanıwıñ menen jawlıgıñ jelibrep úyge qayttıñ.

— Haw, Xatira shıragım-aw! Túsinsenshi! Aysultan da endi óziñniñ qızıñ goy, baxtın baylamasa!? Turdımuratjan aman-saw kelegoysa Aysultanday qız qapılar deyseñ be! — dep iziñnen dawıslap jalınadı Aysultan apamnıñ anası.

Sen bul sózlerge qayrılıp ta qaramadıñ. Sóytip qápelimde ekewiñiz eki jaqqa kettiñiz.

Aradan kóp kúnler ótkennen keyin, Aysultan uzatılátuǵın bolıptı degen ızın-sızın áńgime esitildi. Biraq, úyge ele anıq xabar kelgen joq. Sóytip, bizler ushın hámme nárese umıtılıp, mektepke baratıǵın kúnimiz de jaqınladı dep quwanıp júrgenimizde Aysultan apamnıń uzatılátuǵın kúnin aytıp úyge xabarshı keldi. Sol waqıtta hámmebiz úyde edik. Aytıwshı shıǵıp ketti. Úydiń ishi biraz waqıtqa shekem tınıq suwday tınıp qaldı. Shıbınnıń ızıldısı esitilip tur. Ya úlken bolıp ya kishi bolıp qıbırlamaydı. Meniń ónmenime tas túskendey birden tıǵılıp kettim. Qozǵalıwǵa qorqaman. Eger qozǵalıp ketsem, dál ortadan bir nárese jarılıp ketip, ılashıǵımızdı tónkerip taslaytuǵınday bolıp turdı maǵan. Qorıqqanımnın hár qaysıńızdıń betińizge jaltaqlay bergeni ele esimde, — dep apama qarassam:

— Háy, shıraǵım-ay, ol waqıyalar meniń de esimde mórdey bolıp tur goy, — dep ınıranıp apam ornınan turıp otırǵısı kelip pe, yamasa túrgelip otırıp bir nárese demekshi boldı ma, qaltıraqlap qozǵalıp umtılıp atır. Onıń menen tura almadı, dárriw súyedim.

— Há qurıǵan dinkem qurıyın dep tur-aw,— dep sıbırlandı, — aqılınan aylanayın-aw, bári esińde tur eken goy. Men sol jılları qalay júrip, qalay turǵanımdı da bilmedim. Keleptiń ushın joytqan kúnlerim go...y..! Eteğine ot tiygen baladay, jawlıǵım jelbirep juwırıp júrgenimdi abaylap, esińde saqlap júrgenińdi aytsa, quwatım! Turdımuratjanım-aw! Ah.im..mm.. — dep dirildegен erinlerin bir sıypap

mağan közin tikti. Hesh häreketsiz közler qorqıp ketip otırğan jerimde men de lal bolıp qaldım. Ol jāne omırawın köterdi. Mağan tigildi, biraq tany almadı, jāne dastıqqa boyın tasladı.

— Burınları Turdimurat ağam tuwralı aytqanlarım da apam albırap talıqsıp otırsa da, mınaday bir mazmunsız halda bolmaytuğın edi. Bum körıp «Endi sirā aytpaspan» dep bul āngimeni baslağanıma ishimmen ökinemen, ökinemen de apamdı ayayman. Sebebi, özim de jigit ağamdı sağınaman, ol tuwralı esley bergim keledi, ayta bergim keledi, Apam bolsa perzentin sağınan ana emes pe?!

— Soytip, shırağım jawlığımınñ jelbiregeni. Aysultanımınñ, shırağım-aw, onıñ da júregi mennen beter bolıp sızlağan eken göy. Kewilleri algaw-dalğaw bolıp oyların jıyıp alalmay, soqpağın tappay da júrgen eken göy, shırağım! Shırağım! — dep apam biraz tınıp qaldı, da sózin jalğadı. — Tiri jan tirishiligin etedi, mına eldegi urıstan qashıp pushıp qalğan jaramsız sumıraylar esigimizdi tepsep azaplap qoymay baratır. Bul azaptı künde körıp otırğannan belgili baslı birewge uzatıp, bir azaplağımız kelip otır. Mına qoñsı awılda urıstan jaradar bolıp kelgen bir jigit Aysultandı unatıp, jawshı jibergenin bildireyin hām sizlerden ruqsat sorayın dep kelip edim, jağdaydı bilmestey emesseñ, shırağım. Janıña egew salğan menen is ornına kelmeydi, — dep aqıl aytıp tāselle berip edi göy, Aysultanjannıñ apası sonda.

Men bolsam, bul āngimelerdi esitkenimde Aysultanday qız tabılğan menen meniñ balamdı

shın mánisinde súyetuđın Aysultannın júregindey júrek tabılmaytuđına ishım iyt jirtqanday bolıp dalbıǵanman goy. Ele de jawlıǵımın túsip qalmaq jelibrep basımda turǵanın ayt! Jawlıǵım da bekem tartılǵandı da! Jawlıq ta qurımadı, Men de...— dep ınıranıp, deneleri dirildep, tap awırmaqanday shaqqan háreket penen ornınan órre turıp otırdı. Apamnıń qaltıldaqaninan seskenip, sózimdi tuwardım da dárriw barıp súyedim.

— Endigi jaǵın ózim aytayın, ózim, — dedi kózleri masaladay janıp.

— Úydiń ishiniń sol waqıttaǵı tınganı — bärimizdiń de jasımızdı ishimizge jutıp, ne aytarımızdı bilmey daǵdarıp otırǵanımız edi goy, shıraǵım.

«Atımdı bayladım tawdıń qaǵına,
Jüregim ortendi perzent daǵına»

— dep, Turdımuratımın daǵına júregim örtendi goy... Ishki qurılısımın bári kúyik goy quwatım, quwatım! — derin dese de apamnıń kóz jasları betine túsken ájimniń bärin juwıp, sóziniń izin ayta almay dastıqqa boyın qayta tasladı. Sóytti de, apam sulq bolıp qaldı. Sulq bolıp atırsa da:

— Ayt, ayt, ayta ber, — degendey qolın silteđi.

— Apa, sizler sol úndespewińiz benen bir kese shay ishpesten hár qaysısıńız óz ruwızgershiligińizge tarqap kettińiz. Men Qızlargúl kishemniń úyine kettim, — dedim, állenemirde kewilimdi basıp. Taǵı anama názer awdardım.

— Haw, kishkentayım, kesheden beri kelmediń goy, awırıp qalǵanıń joq pa?—dep ol ornınan uship

turıp bawırına basıp, mañlayımnan süydi de taza quraq körpeshelerin tösey berdi.

— Kische, Aysultan apam uzatılatuğın bolıptı ğoy, seniñ xabarın bar ma? — dep sol jerde qamsıqtım.

Ol mağan kishkentayım, qamsıqpa da demedi, solay ma dep te tañlanbadı. Aysultan apamnınñ uzatılatuğın onıñ «kärine kelmegenine» ashıwlanganım sonsha:

— Sen ne? Soğan quwanıp otırsañ ba? Qıylanbaysañ ğoy, — dep tiklendim.

— Öybey, kishkentayım, jaq-jaq. Men onı qashshan bilip, kewilimdi basqanman. Sizler hâzir esitip könbey atırgansız ğoy. Qay waqta da usı xabar esitiliwi kerek hâm ölmektin izinen ölmek joq, tirishilikke umtıwıw degen qanday jağdayda da öz küshine minedi ğoy, — dep qısqınan bir tınbay söyledi hâm sózin juwmaqlap kele, apañlar Aysultandı uzatıwğa ol úyge bara ma?— dep soradı.

— Men bilmedim?

Úyde keshte hâmmemiz tağı jıynaldıq.

— Men Turdimurattın ketken jağına keter edim. Ol qoldan kelmeytuğın bolğan soñ köniw kerek-aw deymen, — dedi atam hâmmeniñ nâzerin kútilmegeñde ózine awdarıp, — sonlıqtan erteñ birli-yarımnıñ Shâriypağa barıp qızı Aysultandı uzatıwıw qaytıñ. Aysultan endi biziñ de qızımız. Endigi baxıtı ashılıp ketkey!

Sonda sen, âsten jılıslap bolıp ğone sandıǵını ashıp, Aysultanım kelse, kiygizemen dep qoyğan shılt jaña bes kiyimindi bir túyinshikke túyip, sol úndemewiñ menen kishemniñ qolına uslattıñ da:

— Bizin úyde kiymese de, endigi úyinde kiyer, Turdımuratjanımdı esler, — dediñ de sırtqa shıǵıp kettiñ. Esiktiñ aldındaǵı hawızǵa bet-qolındı juwıp kóp waqıtta qayıp keldiñ. Sóytip, Aysultan apama ruqsat berip, kishem ekewimizdi sol úyge jónelttiñiz.

— Bargan jerinde baxtı bolgay ilayım, meniñ Turdımuratjamdı umıtpasın, Aysultanga duway-duway sälem ayt, — dep izimizden dawıslap qala berdiñ.

Aysultan apam alıstan-aq aldımızdan shıqtı. Aldı menen Jiyrenniñ moyınan qushaqlap, jalın süyrik-tey barmaqları menen tarap biraz turdı da:

— Jiyren, sen qosqa qosılatuǵın küni jılap júrgen baslarım, endi mine Türekeñdi «umıtıp» basqaǵa qol berejaq bolıp ólmey shıdap turman goy. Men qátelestim be yamasa... — dep mañlayın Jiyrenniñ jalına basıp jasların tókti.

Endi oylasam bul Aysultan apamniñ Jiyrenniñ jalın eñ soñǵı mártebe sıypawı eken-aw, apa?!

Apam bul sózime illa dep awzın ashpadı biraq, kózin tarsa jumıp kóz jasların juta almay, tamaǵınıñ astı isinip tıǵılıp bülkildep atır.

— Aysultan, sen qáteleskeniñ joq. Jaratılıs degen qúdiretiñ insanlardı óz dedigine kóndirip, talay órtlerdi sóndiredi eken. Bul jerde hesh qanday qátelik kórip turǵanım joqpan, Aysultan qaraǵım, — dep kishem Aysultan apamdı jubatti.

— Solay qusaydı, — dedi Aysultan apam kóziniñ jasın súrtip turıp, jipek dawısları menen ásten ǵana...

Erteñine tañ ata bergende:

— Al, Jiyren, xosh bol, iyeñ kelse xabar ber. Ólgenimshe umitpayman. Oǵan tek sen gúwasañ, esittiñ be?!—dep qolın siltep xoshlasıp arbasına minip artına qaray-qaray kete berdi Aysultan apam.

Bul sózler, Jiyrenniñ qulaǵına jaqpaǵanday, elewrep silkinip basın kóterip-aq aldı hám bir nárseden úrkkendey qulaǵın qayshıladı. Jiyrenniñ kópten beri seskenip elewregeni usı edi. Úyge kiyatırıp ta Jiyren bir nárseni sezgendey artına burılıp qaray berdi. Meniñshe, Jiyren Aysultan apamnıñ basqa arbaǵa minip, ózinen uzaqlap baratırǵanın bilip, moynın tómen salıp, ásten basıp kiyatırǵanday kórinedi. Kishem de Jiyrenniñ jaǵdayın túsingendey jılawın qaqqan joq. Úyge jaqınlap Mayjaptıñ úlken kópiriniñ üstine minip te Jiyren ózinen ózi suwdıñ aǵısına, uzaq-uzaqlardaǵı shayqalıp ósip turgan toǵaylarǵa tikireyip qarap biraz turdı. Japtıñ eki boyında mawjırap turgan kók shópler de, appaq shaǵaladay bolıp ashılǵan paxtalar da qayǵı hásiretten biyxabar, adamdı ózine tartadı. Jiyren usı búgin jekke qalǵanın bilgendey, alǵa basqan adımı artqa ketip ástelep adımlaydı. Jorgasın sirá umıttı.

Al meniñ ushın bul dúnya túsiniksiz bir buzılǵan quwırshaq oyınǵa usadı da qaldı.

Ángimeni toqtatıp názer salıp qarasam apamnıñ kirpikleriniñ arasınan shıqqan jas dastıǵına tamıp turgan eken.

— Há..á..y shıraǵım-ay, Jiyren qosqa qosıldı, Aysultan uzatılıp ketti, Turdimurat janım da oralmadı go...o...y! Sonda da men ele ólmey jürmen goy, — dep apam inırsıp arman awdarılıp tústi.

— Men seni ol waqıtta hesh nârseniñ parqına tûsinbeydi dep jürsem, tap ülken kisidey bârin kewliñe toqıp jürgen ekenseñ-aw, qulınım! Mına qarañ qalgır uristin zâhâri nârestelerdi de kókley pisirgen eken goy. Kókley qatqan, shıraqlarım-ay! Endigiden bilay usı urıs degenniñ atı óship, mendey analardıñ júregi qozgalıp, bawırı kúymegey dá,—dep apam âsten kôzin jumgannan qaytıp ashpadı.

— Apa, Turdımurat ağamdı hesh qaysısımız da umıtqanımız joq, — deymiz hâr saporı onıñ qâbiriñiñ janında turıp.

Hesh waqıtta umıtılmaydı, umıtpaymız da!...

Бул китаптарды алып оқың!

*«Билим» баспасы төмендеги
китаптарды
баспадан шығарды*

БЕРДАҚ

Таңламалы шығармалары

ТӨЛЕПБЕРГЕН ҚАЙЫПБЕРГЕНОВ

*Қарақалпақ дәстаны, 1-китап
(Маман бий әпсанасы)*

А. ЖҮЗИМБЕТОВ

*Исми теберик ақсақал (Нураний ақсақал
Қаллибек Камалов хаққында)*

А. СУЛТАНОВ

*Ел перзенти (роман). Аллаяр Досназаров
хаққында.*

КҮНХОЖА

Сайланды қосықлар жыйнағы

Ш. АЙТМАТОВ

Шыңғысханның ақ булты.

Т. ҚАЙЫПБЕРГЕНОВ

Повестьер

К. СУЛТАНОВ

«Ақ дәрья» романы

К. СУЛТАНОВ

«Әжинияз» романы

М. НЫЗАНОВ

Мен неге жазыушылықты таңладым

М. НЫЗАНОВ

Таңламалы шығармалары. VIII том

ҚАРАҚАЛПАҚ ХАЛЫҚ ЕРТЕКЛЕРИ

Тыйын. Еки дос

С. ТЕМИРХАНОВА

Қайлардасаң, Ақтөс?

А. СУЛТАНОВ

Арал бойындагы ауыл

КОЛЛЕКТИВ

Қарақалпақ поэзиясы антологиясы

А. МУЎСАЕВ

Ҳал қайда?

ГЁТЕ

Фауст

МУХАММЕД АЛИ

Мен тууылған үй

Г. ИБРАГИМОВА

Жақсылық ет, дәрьяға тасла

К. ЖУМАНИЯЗОВ

Қырғауыл шөжесі

Гүлайша ЕСЕМУРАТОВА

ЖИЙРЕН

Кирилл ҳам латын алфавитинде

Нөкис

«Билим» баспасы

2019

Редактор *У. Юсупова*

Көрк. редактор *И. Сержанов*

Тех. редактор *Б. Турымбетов*

Оператор *А. Бегдуллаева*

Оригинал-макеттен басыуга руксат етилген уақты 26.02.2019.
Форматы 84x108^{1/32}. Тип «Times New Roman» гарнитурасы.
Кегль 12. Офсет қағазы. Офсет баспа усылында басылды. Көлеми 4,25
б.т. 7,14 шэртли б.т. 4,5 есап б.т. Нускасы 500 дана. Буйыртпа № В-15.

«Билим» баспасы. 230103. Нөкис қаласы, Қарақалпақстан көшеси, 9.

Электрон мэнзил: bilim.baspa@bk.uz

«FARMA PRINT NUKUS» ЖШЖ типографиясында басылды.

Нөкис қаласы. Т. Қайыпбергенов көшеси. 54-жай.

10/11/20
Kapotee
2019